

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна робота магістра

на тему: «Повсякденність будівничих Запорізького промислового
комплексу (1928-1941 рр.)»

Виконав: студент 2 курсу,
групи 8.0328-і

спеціальності: 032 історія та археологія
освітньої програми: історія

Зв'юскін Юрій Дмитрович

Керівник: професор кафедри історії України,
професор, д.і.н.

_____Лях С.Р.

підпис

Рецензент: професор кафедри історії України,
професор, д.і.н.

_____Ігнатуша О.М.

підпис

Запоріжжя
2019 рік

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Історичний факультет
Кафедра історії України
Освітній рівень: магістр

Спеціальність: 032 історія та археологія

Освітня програма: історія

ЗАТВЕРДЖУЮ

**Завідувач кафедри історії України
Лях С.Р.**

«__» _____ 2019 року

**ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТОВІ**

Зв'юскіна Юрія Дмитровича

1. Тема роботи: Повсякденність будівничих Запорізького промислового комплексу (1928-1941 рр.), керівник роботи: д.і.н., професор Лях С.Р., затверджені наказом ЗНУ №655-с від 6 травня 2019 року.

2. Строк подання студентом роботи: 12 грудня 2019 р.

3. Вихідні дані до роботи: Державний архів Запорізької області: Фонд 149 (Дніпробудівський районний комітет КП(б)У); Фонд Р-2468 (Партком тресту «Запоріжбуд»); Фонд Р-995 (Будівництво Дніпровського промислового комбінату «Дніпрокомбінатбуд»); газета «Червоне Запоріжжя»: Щоденна газета Запорізького Округа КП(б)У, Окрпрофради та Окрвиконкома. 1928–1934 рр.; Вейде Б. Записки будівельника (1908–1935) / упоряд. Н. Швайба / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України – Запорізьке відділення, Східний ін-т українознавства ім. Ковальських, Запорізьке наук. т-во ім. Я. Новицького, Запорізький нац. ун-т. К., 2012. 140 с.;

Гладков Ф.В. Письма о Днепрострое. Очерки. М. : Недра, 1931. 114 с.;
Філянський М. На Дніпрельстан. Харків : Держ. вид-во України, 1930. 111 с.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): виявити основні особливості виробничої повсякденності будівельників Дніпрокомбінатбуду, висвітлити особливості кадрової політики на будівництві, відобразити питання взаємовідносин всередині робітничих мас, проаналізувати умови праці та відпочинку робітників, охарактеризувати матеріальне становище будівничих, встановити основні види порушень трудової дисципліни, дослідити методи боротьби з ними, а також проаналізувати ставлення керівництва і будівельників до порушників трудової дисципліни, порівняти повсякденне життя іноземних спеціалістів та вітчизняних будівників під час спорудження Запорізького промислового комплексу, дослідити місце жінки-будівельниці на Дніпрокомбінатбуді.

5. Перелік графічного матеріалу: немає.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Лях С.Р., професор	12.09.2018	12.09.2018
Розділ 1	Лях С.Р., професор	12.11.2018	12.11.2018
Розділ 2	Лях С.Р., професор	18.02.2019	18.02.2019
Розділ 3	Лях С.Р., професор	13.05.2019	13.05.2019
Розділ 4	Лях С.Р., професор	16.09.2019	16.09.2019
Висновки	Лях С.Р., професор	04.11.2019	04.11.2019

7. Дата видачі завдання: 12 вересня 2018 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
	Визначення проблеми, опрацювання		

1.	джерел та наукової літератури	листопад 2018 р.	<i>виконано</i>
2.	Написання вступу	грудень 2018 р.	<i>виконано</i>
3.	Написання першого розділу	лютий 2019 р.	<i>виконано</i>
4.	Написання другого розділу	травень 2019 р.	<i>виконано</i>
5.	Написання третього розділу	вересень 2019 р.	<i>виконано</i>
6.	Написання четвертого розділу	листопад 2019 р.	<i>виконано</i>
7.	Написання висновків	грудень 2019 р.	<i>виконано</i>

Студент _____ Ю.Д. Звьоскін

Керівник роботи _____ С.Р. Лях

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ С.С. Черкасов

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота складається з 93 сторінок, містить 52 джерела, 95 монографій і статей.

Ключові слова: історія повсякденності, індустріалізація, модернізація, Дніпрогес, Запорізький Дніпрокомбінат, Запорізький індустріальний комплекс.

Об'єктом дослідження є процес будівництва та функціонування Запорізького індустріального комплексу.

Предметом дослідження є виробнича повсякденність будівничих Запорізького індустріального комплексу.

Метою дослідження є з'ясування обставин формування специфічних особливостей повсякденності будівельника Запорізького індустріального комплексу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у спробі на прикладі одного з масштабних проектів стратегічної значимості Радянського Союзу – Дніпрокомбінатбуду (м. Запоріжжя) – реконструювати основні компоненти виробничої повсякденності радянських робітників в 20-х – 30-х рр. ХХ ст. в контексті вивчення мікроісторії Запорізького індустріального комплексу.

Висновки. Характерними рисами процесу побудови Запорізького промислового комплексу були: величезний наплив людей, проблеми організації кадрової політики, постійна плінність кадрів. Основною причиною плінності кадрів були тяжкі умови праці, незадовільний побут.

Особливістю організації праці на будівельних майданчиках було переважання ручної праці і низький рівень механізації основних видів робіт. Головною особливістю Дніпровського будівництва були: штурмівщина, неритмічність через невчасні поставки сировини, матеріалів і комплектуючих виробів, часті поломки обладнання, значні розміри понаднормових робіт. Авральний ритм роботи, велика кількість браку. Заходи морального заохочення на шкоду матеріального стимулювання не приводило до бажаних результатів.

Складовою частиною виробничої повсякденності робітників були порушення трудової дисципліни: прогули і запізнення, розкрадання майна, навмисне або випадкове псування техніки та майна, а також «дезертирства». Виявлено досить часте несприйняття себе як єдиного цілого, виявлені такі категорії, як «ми» (радянські робітники) та «вони» (іноземці, «куркулі», «шкідницькі елементи», «колишні» та інші).

Жінки-будівельниці часто залишалися «поза межами» працевлаштування на підприємства, оскільки часто не мали ніякої кваліфікації, а працедавці набагато більш охоче наймали некваліфікованих чоловіків, аніж жінок.

Часто від іноземних спеціалістів та інженерів вимагалася не тільки висока кваліфікація, знання технологій, але й вони ще повинні були адаптувати радянських робітників та спеціалістів до своїх методів. Це могло призводити до конфліктів та розбіжностей у поглядах на будівництво промислових споруд. Часто негативне ставлення радянських робітників до іноземних колег також могло посилюватися відчутною різницею в умовах життя, оскільки іноземні робітники були набагато краще забезпечені, ніж радянські будівники.

SUMMARY

Qualifying work consists of 93 pages, contains 52 sources, 95 monographs and articles.

Key words: history of daily life, industrialization, modernization, DniproHES, Zaporozhye Dneprokombinat, Zaporozhye industrial complex.

The object of research is the process of construction and operation of the Zaporozhye industrial complex.

The subject of this research work is the industrial daily life of construction of the Zaporozhye industrial complex.

The aim of the research is to find out the circumstances of formation of specific features of daily life of the builder of the Zaporozhye industrial complex.

The scientific novelty of the results is to attempt, on the example of one of the large-scale projects of strategic importance of the Soviet Union – Dniprokombinatbud (Zaporizhzhia) – to reconstruct the main components of the industrial life of Soviet workers in the 1920s – 1930s. in the context of studying the microhistory of the Zaporozhye industrial complex.

Conclusions. Characteristic features of the process of construction of the Zaporozhye industrial complex were: a huge influx of people, problems with the organization of personnel policy, constant turnover of staff. The main reason for the turnover was difficult working conditions, poor living conditions.

The peculiarity of the organization of work at construction sites was the predominance of manual labor and the low level of mechanization of the main types of work. The main features of the Dnipro construction were: storming area, irregularity due to untimely deliveries of raw materials, materials and components, frequent breakage of equipment, significant sizes of overtime work. Aural rhythm of work, a lot of marriage. Measures of moral promotion to the detriment of material incentives did not produce the desired results.

An integral part of the workers' daily routine was the violation of labor discipline: absenteeism and delay, theft of property, intentional or accidental damage

to equipment and property, as well as «desertion». Quite often the perception of oneself as a whole was revealed, such categories as «we» (soviet workers) and «they» (foreigners, «kulaks», «harmful elements», «former» and others) were identified.

Women builders are often «out of bounds» applying the enterprise, often with no classification, and practiced by many willingly to find unskilled men rather than women.

Often, foreign specialists and engineers were required not only to have high skills, knowledge of technology, but they also had to adapt Soviet workers and specialists to their methods. This could lead to conflicts and differences in views on the construction of industrial structures. Often, the negative attitude of Soviet workers to their foreign counterparts could also be exacerbated by the marked difference in living conditions, as foreign workers were much better off than Soviet builders.

ЗМІСТ:

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ І ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1. Історіографія питання	6
1.2. Джерельна база	14
1.3. Методи дослідження	17
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА БУДІВНИЧИХ ЗАПОРІЗЬКОГО ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ	19
2.1. Кадри Дніпровського будівництва	19
2.2. Ментальність творців «Великого Запоріжжя»	27
РОЗДІЛ 3. БУДНІ РОБІТНИКІВ ДНІПРОВСЬКОГО БУДІВНИЦТВА	34
3.1. Умови матеріального забезпечення робітників Запорізького промислового комплексу	34
3.2. Стан трудової дисципліни та нещасні випадки на будівельному майданчику.	42
3.3. Культура відпочинку в м. Запоріжжя кінця 1920-х – 1930-х років	48
РОЗДІЛ 4. ПОВСЯКДЕННЯ ОКРЕМИХ ГРУП УЧАСНИКІВ НОВОБУДОВ	53
4.1. Іноземні спеціалісти на «великому будівництві»	53
4.2. Місце жінки-будівельниці у створенні індустріального Запоріжжя	60
ВИСНОВКИ	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	79

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасна історична наука проявляє підвищений інтерес до історії повсякденності. Тема «рядової» людини радянської доби, його переживання і вчинки довгий час розроблялася фрагментарно, доповнюючи «велику» історію. Це природно, оскільки великі політичні події, корінні соціально-економічні зміни завжди виступають на перший план, знаходяться на поверхні історичного процесу. Вивчення повсякденності дає можливість осмислити закони і традиції суспільства, оцінити політичні, економічні, соціальні, культурні процеси крізь призму мікросоціальних відносин, багато в чому визначають спосіб життя індивіда.

Звернення саме до Дніпрокомбінатбуду зумовлено тим, що він входив до переліку промислових об'єктів УСРР, чия історія мала бути написана першочергово. Радянська пропаганда культивувала його образ як яскравий приклад демонстрації успіхів соціалістичного будівництва («гордість перших п'ятирічок») та символ перемоги радянського будівника.

Тому, особливу важливість представляє звернення до історії виробничої повсякденності, яка, з одного боку, формується в процесі трудової діяльності людини, а з іншого – має на неї безпосередній вплив. Вивчення виробничої повсякденності дозволяє виявити місце людини в процесі виробництва матеріальних і інтелектуальних благ, проаналізувати мотиви, організацію та результати його трудової діяльності, механізми взаємодії в трудових колективах, форми соціокультурної і політико-виховної роботи на підприємствах і в установах. Дослідження виробничої повсякденності дозволяє виявити загальне і особливе в житті і поведінці будівників соціалістичного Запоріжжя, описати історію повсякденного життя Запорізького промислового комплексу.

Об'єктом дослідження є процес будівництва та функціонування Запорізького індустріального комплексу.

Предметом дослідження є виробнича повсякденність будівничих Запорізького індустріального комплексу.

Метою дослідження є з'ясування обставин формування специфічних особливостей повсякденності будівельника Запорізького індустріального комплексу.

Виходячи з поставленої мети, необхідно вирішити наступні **науково-дослідницькі завдання**:

- 1) прослідкувати особливості кадрової політики на будівництві;
- 2) висвітлити питання взаємовідносин всередині робітничих мас;
- 3) проаналізувати умови праці та відпочинку робітників;
- 4) охарактеризувати матеріальне становище будівничих;
- 5) встановити основні види порушення трудової дисципліни, охарактеризувати методи боротьби з ними, а також проаналізувати ставлення керівництва і будівельників до порушників трудової дисципліни;
- б) порівняти повсякденне життя іноземних спеціалістів та вітчизняних будівників під час спорудження Запорізького промислового комплексу;
- 7) дослідити місце жінки-будівельниці на Дніпрокомбінатбуді.

Хронологічній межі даної наукової роботи охоплюють час активного процесу побудови Запорізького індустріального комплексу – 1928–1941 рр. – період перших п'ятирічок. Час, коли масштабно реалізовувалися плани побудови та функціонування Запорізького індустріального комплексу.

Територіальні рамки дослідження охоплюють район будівництва Дніпрокомбінатбуду (місто Запоріжжя), де відбувалася безпосередня діяльність керівного корпусу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у спробі на прикладі одного з масштабних проектів стратегічної значимості Радянського Союзу – Дніпрокомбінатбуду (м. Запоріжжя) – реконструювати основні компоненти виробничої повсякденності радянських робітників в 20-х – 30-х рр. ХХ ст. в контексті вивчення мікроісторії Запорізького індустріального комплексу.

Проаналізовано та порівняно умови праці та відпочинку іноземних спеціалістів та вітчизняних робітників на Дніпровському будівництві.

Охарактеризовано ступінь залучення та значення застосування праці жінок-будівельниць на Запорізькому промисловому комплексі.

Практичне значення дослідження полягає у можливості застосування його положень при розробці спеціальних та узагальнюючих праць, навчальних курсів з історії України, історії рідного краю.

Структура роботи. Структура роботи підпорядкована меті та завданням дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів (перший розділ ділиться на три підрозділи, другий на два підрозділи, третій на три підрозділи, четвертий на два підрозділи), загальних висновків, списку використаних джерел та літератури (147 найменувань). Обсяг основної частини роботи складає 78 сторінок машинописного тексту, загальний обсяг магістерської роботи – 93 сторінки.

РОЗДІЛ 1 МЕТОДОЛОГІЧНІ І ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія питання

Сучасні дослідження щодо кампаній із написання історії будівництва Запорізького промислового комплексу у Запоріжжі у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. не достатньо повною мірою репрезентують питання повсякденності та мікроісторії будівельників. Проте ця дослідницька проблема піднімається в роботах науковців на дотичні до нашого дослідження теми. Такими, зокрема, є публікації про радянське суспільство, про «нову людину», пропаганду, історичну та культурну політику, повсякденне життя, насамперед робітників, «новомова» тощо.

Наявна історіографія була структурована в хронологічному порядку таким чином, щоб показати динаміку, спільне та відмінне у підходах різних дослідників, виділивши перші осмислення 1930-х років, історіографію 1950-х – 1980-х рр. і 1990-х – 2000-х рр. З огляду на притаманну радянській історіографії заідеологізованість, ці праці варто використовувати критично, передовсім під час пошуку фактологічного матеріалу.

Праці 1930-х років. В кінці 20-х – на початку 30-х років, коли розгорталось будівництво, ставлення з боку влади було відносно стриманим політично, прагматичним у оцінках потреб і деталей, витікаючи з необхідності та розуміння такої політики щодо керівництва «Дніпрокомбінатбуду».

Свідченням цього стали публікації про Дніпровське будівництво радянських інженерів М.С.Рубіна, І.С.Ібатуліна¹, С.Мальованого², краєзнавця і директора Музею на Дніпробуді М.Г.Філянського³, що побачили світ наприкінці 20-х – у першій половині 30-х рр. ХХ ст. Політичні тенденції того періоду стали основою для формування відповідних історіографічних традицій. Це спонукає до критичного ставлення до вищеназваною літератури, її

---

¹ Ибатулин И. От Днепростроя к Днепрогэсу. Харьков, 1932. 144 с.

² Мальований С. Класовий ворог на Дніпрельстані. Харків, 1931. 48 с.

³ Філянський М. На Дніпрельстан. Харків, 1930. 111 с.

осмислення, хоча слід звернути увагу на те, що вона не позбавлена ключової інформації для всебічного вивчення теми дослідження. Попри все це, автори у своїх працях звертають увагу на ключові аспекти того періоду – це складність часу, його вимогливість до будівничих, зваженість і вольовитість учасників будівництва Дніпрокомбінатбуду.

Праці 1950-х – 1980-х рр. Питанню написання історії та заводів присвячено велику кількість написаних досліджень, починаючи з 1950-х рр. Поштовхом до історіографічного зацікавлення стала постанова ЦК КПРС «Про книги з історії фабрик та заводів» від 21 жовтня 1958 р. У перші післясталінські десятиліття побачили світ роботи Лії Іокар, Галини Тарле, Людмили Зак, тощо⁴. В УРСР праці подібного характеру представлені доробком М.М.Середенко⁵ та А.П.Тараканової⁶, в яких уперше можемо зустріти думку про вагому роль Дніпрокомбінатбуду у розбудові радянської промислової індустрії в роки перших п'ятирічок.

Наступна хвиля написання робіт про кампанію з написання ІФЗ припала на 1970-х – 1980-х рр.⁷ Проведення кампанії на теренах УСРР відображено у монографіях Олени Кравець та Євгенія Скляренка⁸. У дослідженні Кравець фокус зроблено на реконструкції діяльності Комісії з історії фабрик і заводів та методах її роботи на території УСРР. Обидва ж дослідники представляють написання ІФЗ у 1930-х рр. як першу кампанію, що стала прикладом для післявоєнних проектів, присвячених написанню історії радянських фабрик і заводів.

⁴ Іокар Л. Живые традиции (История фабрик и заводов). 1957. № 7. С. 103–115; Тарле Г. Я. Ранние опыты организации собирания материалов по истории фабрик и заводов. 1959. № 2. С. 170–172; Зак Л. М. Большое и важное дело. 1957. № 1. С. 308–330.

⁵ Середенко М.М. Чорна Металургія України. 1917–1957. Київ, 1957. 137 с.

⁶ Тараканова А.П. Первенець великих будов на Дніпрі. Київ, 1957. 300 с.

⁷ Ефремцев Г. П., Кирьянов Ю. И., Кисленко И. С. Всесоюзная конференция по истории фабрик и заводов. 1984. № 1. С.147–148; Митрофанова А. В., Остапенко И. П., Рогачевская Л. С. Итоги и задачи изучения истории фабрик и заводов СССР. 1982. № 1. С. 3–17

⁸ Кравець О. М. Книга з історії фабрик та заводів Радянської України (1921–1980). Київ, 1982. 200 с.; Скляренко Е. М. История фабрик и заводов Украинской ССР. Историография проблемы. Киев, 1986. 136 с.

Окрему увагу слід звернути на початок виходу ювілейних книг⁹, приурочених до круглих дат існування індустріальних гігантів Запоріжжя. Сам факт існування цієї літератури та тої інформації, яка в ній вміщена, звертає увагу на історичні передумови формування Придніпровського промислового регіону, на особливості проведення індустріалізації, висвітлює картину повсякденності історії заводів перших п'ятирічок.

Дослідження 1990-х – 2000-х рр. У 1990-х рр. в західній історіографії почали домінувати культурні історики. Яскраві представники цих студій – Стівен Коткін, Йохен Геллбек. У фокусі їхніх досліджень опинилася «нова людина»: як вона виховувалася, яким було її повсякдення, як вона розуміла своє минуле і теперішнє, вчилася говорити про себе, свою країну тощо. На ці ж теми, з початку 2000-х рр., писали також і українські та російські історики.

Тому надалі розглянемо історіографію 1990-х – 2000-х рр. за тематичним принципом, не поділяючи на західну, українську й російську. Костянтин Козлов (2009) досліджує конструювання пам'яті в період соціалістичного будівництва¹⁰. Автор не тільки акцентує увагу на способах збирання спогадів, але й характеризує їх, хоча дуже загально, оскільки його дослідження хронологічно охоплює весь час існування СРСР. Наступній кампанії з написання радянської історії – проекту з історії фабрик та заводів сталінської епохи – присвячена монографія Сергія Журавльова (1997)¹¹. У роботі усебічно проаналізовано дану кампанію в загальносоюзному контексті, однак дослідницький фокус зроблено на промислових об'єктах Москви та Ленінграда. Кампанія з написання ІФЗ представлена і в дослідженні Стівена Коткіна («Магнітка: сталінізм як цивілізація», 1995)¹². У центрі його уваги – звичайна

⁹ Завод новых металлургических процессов / упоряд. К.С. Ельцов, Н.В. Стеценко, Г.М. Бородулин. Днепропетровск, 1976. 95 с.; Запорожский индустриальный комплекс / упоряд. В.И. Петрыкин, И.И. Шевченко. Днепропетровск, 1975. 272 с.; Запорожсталь. История фабрик и заводов / упоряд. П.Д. Омеляненко, В.Б. Репин, И.В. Веретельник. Днепропетровск, 1973. 255 с.

¹⁰ Козлов К. Устная история в советской гуманитаристике в 1920–1980-е гг. 2010. С. 103–109.

¹¹ Журавлев С. В. Феномен «Истории фабрик и заводов»: горьковское начинание в контексте эпохи 1930-х годов. Москва, 1997. 215 с.

¹² Kotkin S. Magnetic mountain: Stalinism as a civilization. Berkely, California, 1998. 639 p.

радянська людина, яка будувала і працювала на Магнітогорському металургійному комбінаті. Використовуючи широке коло джерел, передовсім приватні документи, Коткін реконструює та аналізує практики повсякденного життя робітників 1930-х рр., а також коротко характеризує проект з ІФЗ. Проекту ІФЗ в контексті з іншими питаннями, що стосуються пропаганди 1927–1941 рр., приділяє увагу й Девід Бранденбергер (2011)¹³.

Також значну увагу дослідники приділяють дослідженню жіночого на будівництві 1920-х – 1930-х рр.: законодавчим змінам в її соціальному статусі, конструюванню її образу, повсякденню жінки-будівельниці, тощо. Варто відзначити, що жіноча історія постала як окремий дослідницький напрямок на початку 1970-х рр.¹⁴ Серед вітчизняних досліджень гендерне моделювання в СРСР розглядають Катерина Кобченко, Марина Вороніна, Людмила Кушнір¹⁵.

Однією з головних характеристик «нової людини» було її вміння «правильно» говорити про себе та своє минуле. Термін Newspeak («новомова» – українською та «новояз» – російською) вперше використав Джордж Орвелл у своєму романі «1984» (1949). Питання «новомови» піднімається Стівеном Коткіним: він вводить термін Speak Bolshevik – говорити «по-більшовицьки», тобто певною формалізованою мовою, демонструючи підтримку влади та готовність до подальших трудових звершень¹⁶.

Вивчення радянської пропаганди тісно переплетене з вивченням радянської ідеології та повсякдення. Радянська ідеологія, пропаганда та повсякденне життя 1920-х – 1930-х рр. – теми статей, вміщених до збірника під

¹³ Бранденбергер Д. «Людам не подобається марксистський аналіз...»: початки радянського культу героїв і героїзму. 2011.

¹⁴ Кісь О. Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. 2012. № 2. С. 159.

¹⁵ Кобченко К. Гендерна політика радянської влади 1930-х років: між пропагандою та реальністю. Острог, 2016. С. 56–73; Вороніна М. Більшовицький емансипаційний експеримент у 1920-х рр. Харків, 2017. С. 106–130; Кушнір Л. В. Діяльність жіночих рад Донбасу (1920–1933 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2009. 266 с.

¹⁶ Kotkin S. Magnetic mountain: Stalinism as a civilization. Berkely, California, 1998. 639 p.

редакцією Павла Романова та Олени Ярської-Смирнової (2007)¹⁷. Серед авторів, чий статті були опубліковані у цьому виданні, Наталія Лебіна, авторка книг про повсякденне життя в Санкт-Петербурзі міжвоєнних десятиліть (1999, 2010)¹⁸. У її розвідках представлено повсякдення і «нової людини», і тих, хто був на соціальному маргінесі через свою девіантну поведінку (зокрема, алкоголізм, проституцію), а також «колишніх», так званих «експлуататорів» та «буржуазію». Про те, як їх сприймали, уникали пролетарі та які були стратегії виживання, пристосування «колишніх» у радянському суспільстві йдеться в монографії Тетяни Смирнової (2003)¹⁹.

Ніби погляд «з боку» на процеси, що відбувалися в СРСР міжвоєнної доби, та радянських громадян, подано у монографії Галини Куликової (2013), де події та «нова людина» представлені крізь призму сприйняття іноземців-інтелектуалів, що жили чи відвідували «Країну Рад» у 1920-х – 1930-х рр.²⁰ У дослідженні подано приклади і захоплення, і розчарування від побаченого закордонними гостями, а точніше кажучи, інтелігенцією. У цьому ж дослідженні Куликова характеризує радянські заходи щодо контролю закордонних гостей у СРСР. Про іншу групу іноземців (а саме, робітників), що приїздили до СРСР у міжвоєнну добу, писали Олег Дель, Сергій Журавльов та інші²¹.

У 2000-х рр. з'явилися дослідження українських дослідників на дотичні до нашого теми. Ці дослідження пов'язані з історією робітників та повсякденням міських жителів ранньорадянського періоду. Йдеться, зокрема,

¹⁷ Советская социальная политика 1920 – 1939-х годов: идеология и повседневность / Под редакцией Павла Романова и Елены Ярской-Смирновой. Москва, 2007. 432 с.

¹⁸ Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930-е годы. Санкт-Петербург, 1999. 317 с.; Измозик В., Лебина Н. Петербург советский: «новый человек» в старом пространстве 1920–1930-е гг. СПб., 2010. 248 с.

¹⁹ Смирнова Т. М. «Бывшие люди» Советской России. Стратегии выживания и пути интеграции. 1917–1936 годы. Москва, 2003. 296 с.

²⁰ Куликова Г. Б. Новый мир глазами старого. Советская Россия 1920–1930-х годов глазами западных интеллектуалов. Москва, 2013. 371 с.

²¹ Дель О. От иллюзии к трагедии: немецкие эмигранты в СССР в 1930-е гг. Москва, 1997. 147 с.; Журавлев С. В. «Маленькие люди» и «большая история»: иностранцы московского Электрозавода в советском обществе 1920–1930-х гг. Москва, 2000. 352 с.

про книги Ольги Мовчан, Миколи Борисенка, дисертаційні дослідження Нані Гогохії, Оксани Трубенюк²². Дослідники зосереджують увагу на умовах життя населення на території всієї Радянської України. Піднімається питання повсякденності і у книзі Романа Любавського про повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х рр.²³, доопрацювань на основі його дисертації²⁴. Ключовими питаннями, що їх розглядає історик, можна назвати житлові умови робітників, працю, дозвілля, практики споживання тощо.

У сучасній українській історіографії вже є значна кількість робіт, що стосуються радянського повсякдення та методологію вивчення повсякдення²⁵. З 2010 р. Інститут історії НАН України розпочав публікацію серії монографічних видань колективних збірників «З історії повсякденного життя в Україні». У цих публікаціях представлені підходи щодо вивчення історії повсякдення різних верств населення, в тому числі будівельників та робітників²⁶. Дослідження українського радянського суспільства міжвоєнного часу представлено і в наступних колективних монографіях Інституту історії України НАН України²⁷. Вивченню Донбасу в період індустріалізації та історії робітників міжвоєнної

---

²² Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. Київ, 2010. 312 с.; Борисенко М. В. Житло та побут міського населення України у 20–30-ті рр. ХХ ст. Київ, 2009. 355 с.; Гогохія Н. М. Українське радянське місто 1929–1938 рр.: історико-соціальний аналіз: дис. ... канд. наук: 07.00.01. Луганськ, 2003. 211 с.; Трубенюк О. М. Матеріальне становище та умови праці робітників України (друга половина 1920-х рр. – початок 1930-х рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2000. 209 с.

²³ Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років. Харків, 2016. 226 с.

²⁴ Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2013. 210 с.

²⁵ Коляструк О. А. Повсякденність як об'єкт історичного дослідження: окремі методологічні зауваження. Київ, 2009. С. 187-196; Коляструк О. А. Методологія історії повсякдення. Київ, 2011. С. 8–21; Коляструк О. А. Історія Повсякденності в сучасній українській історіографії. Київ, 2012. С. 5–9.

²⁶ Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст. нариси повсякденного життя. Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ, 2012. 786 с.

²⁷ Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). Колективна монографія. Т. 1. Відповідальний редактор В. Смолій. Київ, 2013. 750 с.; Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928). Колективна монографія. Т. 2. Відп. ред. С. Кульчицький. Київ, 2015. 599 с.

добри також присвячені дослідження Станіслава Кульчицького²⁸. Питання стимулювання праці на заводах, стаханівський рух представлені в дослідженнях і 1950-х – 1980-х рр., і 1990-х – 2000-х²⁹. Також, як демонструє монографія Венді З. Голдман, досліджувати працю в СРСР міжвоєнного часу необхідно, використовуючи і гендерний підхід³⁰. Питання жіночої праці в Радянському Союзі також піднімає Шейла Фіцпатрик, аналізуючи діяльність пересічних робітниць, дружин стаханівців, ударниць, активісток³¹.

Кампанія з написання історії Дніпрогесу представлена у ряді досліджень. Наприклад, у статті Ганни Нагорної описано життя і творчий шлях Володимира Юрезанського, члена місцевої редакції, що писала історію будівництва гідроелектростанції³². Щоденник дніпробудівця Бориса Вейде аналізували І. Колесник та Надія Швайба³³. Швайба також була упорядницею видання спогадів Вейде, опублікованих у 2012 р.³⁴ У радянський час історії Дніпрогесу була присвячена низка дослідницьких видань³⁵. Серед досліджень 1990-х – 2000-х рр. будівництво Дніпрогесу фігурує у статтях Віктора Ткаченка, Анастасії Вакшиної та Анни Зеленої. Статті Ткаченка присвячені темі

²⁸ Кульчицький С. Радянська індустріалізація на Донбасі: 1926–1938. Київ, 2015. 122 с.

²⁹ Журавлев С. В., Мухин М. Ю. Крепость социализма. Повседневность и мотивация труда на советском предприятии 1928–1938 гг. Москва, 2004. 240 с.; Гудзенко П. П. Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Трудові почини робітничого класу 1921–1937 (на матеріалах Української РСР). Київ, 1980. 339 с.

³⁰ Голдман В. З. Женщины у проходной: гендерне отношения в советской индустрии (1917–1937 гг.). Москва, 2010. 358 с.

³¹ Фіцпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е – 80 годы: 2-е изд. Москва, 2008. С. 189–196; Фіцпатрик Ш. Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века. Москва, 2011. С. 146–179; 275–299.

³² Нагорна Г. М. Володимир Юрезанський – літописець Дніпробуду. Запоріжжя, 2017. № 3. С. 114–117.

³³ Колесник І. Будівники Дніпробуду в записках Бориса Вейде. Запоріжжя, 2010. Вип. 1. С. 98–101; Швайба Н. І. «Верные друзья – книги»: читацький простір дніпробудівця Бориса Вейде. Дніпропетровськ, 2011. Вип. 8. С. 27–31.

³⁴ Швайба Н. І. Борис Вейде і його час / Вейде Б. Записки будівельника (1908–1935). Київ, 2012. С. 6–27.

³⁵ Слово о Днепрогэсе имени В. И. Ленина. Днепропетровск, 1980. 109 с.; Олексієнко І. Є. Дніпрогес ім. В.І. Леніна. Київ, 1977. 88 с.

будівництва Дніпрогесу та побуту робітників³⁶. Текст Вакшиної досить оглядовий, оскільки вона пише про те, як будувалася та функціонувала гідроелектростанція протягом всього часу її існування³⁷. Зелена звертається до цікавого і ще не достатньо дослідженого питання повсякдення дніпробудівців. Однак у невеличкій за обсягом статті основна увага приділена побуту, і тема залишається не до кінця розкритою³⁸.

Історії будівництва Дніпрогесу, а саме участі у ньому іноземних спеціалістів, присвячені дослідження Олександра³⁹ та Олексія Ігнатуш⁴⁰. Ця ж тема представлена і в дисертації Олексія Ігнатуши⁴¹. У ній дослідник, використовуючи широку джерельну базу (офіційна документація, листи, звіти), аналізує як, чому і скільки залучалось іноземців, яким був їхній національний склад, відносини з місцевими спеціалістами та робітниками тощо.

Тема Дніпрогесу також представлена у роботі західних дослідників: Енн Рассвейлер та Ніколаса Купенського. У монографії Рассвейлер (1988), написаній на основі опублікованих та архівних джерел, історія будівництва гідроелектростанції відображена найбільш комплексно⁴². У її роботі представлено різні аспекти будівництва гідроелектростанції: бачення більшовиків щодо необхідності електрифікації країни, проекти та плани будівництва, участь іноземних спеціалістів, агітація та залучення населення йти

³⁶ Ткаченко В. Г. Побут будівельників запорізького індустріального комплексу (кін. 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст.). Запоріжжя, 2004. Вип. ХУІІІ. С. 197–204; Ткаченко В. Г. Будівництво «Великого Запоріжжя» в 20–30-ті роки ХХ століття. Запоріжжя, 2003. Вип. ХУІ. С. 221–225.

³⁷ Вакшина А. Історія будівництва та реконструкції Дніпрогесу (20-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.). Запоріжжя, 2010. Вип. 1. С. 33–35.

³⁸ Зелена А. Повсякденне життя будівельників Дніпробуду. Запоріжжя, 2010. Вип.1. С. 37–39.

³⁹ Ігнатуша О. М. Американське представництво на Дніпробуді. Документи і матеріали. Запоріжжя, 1998. С. 47–79; Ігнатуша О.М. «Класовий ворог» на Дніпрельстані. Запоріжжя, 1994. №1–2. С. 40–43.

⁴⁰ Ігнатуша О. О. Американська консультація на Дніпробуді 1927–1933 рр. Донецьк. 2007. № 3–4. С. 161–165; Ігнатуша О. О. Дніпробуд крізь призму мікроісторії: життєва драма американського громадянина Йосифа Маєвського. Запоріжжя, 2010. Вип. ХХУІІІ. С. 234–237.

⁴¹ Ігнатуша О. О. Іноземні спеціалісти на будівництві Запорізького індустріального комплексу (20-30-ті роки ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2012. 267 с.

⁴² Rassweiller A. D. The generation of the power: the history of Dneprostroy. New York, 1988. 247 p.

працювати. Авторка представляє будівництво Дніпрогесу як масштабну, заплановану та контрольовану «згори» кампанію. І, водночас, змальовує безпосередніх учасників будівництва (селяни-сезонники, ударники, жінки-робітниці, члени партії) та їхні житлово-побутові умови.

У статті Ніколаса Купенського (2017) будівництво Дніпрогесу подане з іншої перспективи. Тема досить широка, автор використав широкий спектр джерел, в тому числі він проаналізував образ будівництва Дніпрогесу в кіно, літературі та фотографії 1920-х – 1930-х рр.⁴³, звертаючи увагу і на художній компонент. Наприклад, Дніпрогес в кіно поданий через аналіз фільму Дзиги Вертова «Одинадцятий» (1928 р.), у літературі – «Листи про Дніпрогес» Федора Гладкова, (Москва, 1931 р.), у фотографії – роботи американської фотожурналістки Маргарет Бурк-Вайт (США, 1931–1932 рр.).

Дніпрогес фігурує ще в двох книгах, де піднімається питання історичних подій, пов'язаних з річкою Дніпро. Одна книга видана у Канаді за участі авторів Василя Шевчука, Георгія Білявського, Василя Навроцького, Олександра Мазуркевича, Юрія Саталкіна (2005)⁴⁴.

Таким чином, історіографія досить об'ємна для вирішення дослідницьких завдань сформульованих в даній дослідницькій роботі. Вона відображає конструктивну роль у формуванні цілісного погляду на різні аспекти теми дослідження.

1.2. Джерельна база

Джерельна база дослідження включає різноманітні матеріали, які можна умовно поділити на опубліковані, періодику та неопубліковані.

Група неопублікованих джерел – це документи Державного архіву Запорізької області (далі ДАЗО). Ці документи зосереджено у фондах «Будівництво Дніпровського промислового комбінату «Дніпрокомбінатбуд»

⁴³ Купенський Н. Дніпрогес очима американців. Запоріжжя, 2018. С. 182–192.

⁴⁴ Shevchuk V., Satalkin Y., Biliavsky G., Navrotsky V., Mazurkevitch O. Preserving the Dnipro River: Harmony, History, and Rehabilitation. Ottawa, 2005. 144 p.

Народного комісаріату важкої промисловості СРСР, м. Запоріжжя» (Ф.Р-995), «Партком тресту «Запоріжбуд» (Р-2468) та «Дніпробудівський районний комітет КП(б)У, м. Запоріжжя» (Ф.П-149).

Документи цих фондів містять інформацію для розкриття аспектів адміністративної, виробничої, соціально-побутової, культурної повсякденності будівничих Запоріжжя. Головними складовими цих документів можна зазначити наявність статистичних даних, характеристик, спогадів, автобіографій будівельників Дніпрокомбінатбуду, через призму їх суджень, зауважень, розпоряджень відтворити їх психологію, їхні мотиви, їхнє життя на будівництві, дані про зарплати, про особливості житлового забезпечення, тощо.

Було використано неопубліковані джерела місцевої комісії, що займалася написанням історії гідроелектростанції. Документи цієї комісії також наявні в ДАЗО: Фонд 995 «Спогади будівничих різних об'єктів Дніпробуду, варіанти книги «Історія Дніпробуду», матеріали про соціалістичні змагання на Дніпробуді». Серед матеріалів комісії плани та звіти про її роботу, переписка з Всеукраїнською та Головною редакціями, стенограми вечорів спогадів робітників різних будівельних об'єктів гідроелектростанції, стенограми вечорів спогадів жінок-робітниць, індивідуальних бесід з робітниками, що їх проводили члени місцевої комісії, які займалася написанням історії Дніпрогесу. Також наявні спогади робітників у формі автобіографій, написані у відповідь на персональні запити комісії розповісти про будівництво і про себе. Ці спомини мали служити джерелом інформації для членів комісії про будівництво гідроелектростанції. Комісія підготувала кілька глав збірника «З історії Дніпрогесу».

Група опублікованих джерел, які безпосередньо висвітлюють сюжети, цікаві нам за темою дослідження, складає наступними зразками – це збірники опублікованих документів⁴⁵ та матеріалів⁴⁶. Вони містять опубліковані

---

⁴⁵ Днепропетровская гидроэлектростанция имени В.И. Ленина : сб. документов и материалов. 1920–1980 / уклад. Л.Ф. Крупина и др. Днепропетровск, 1980. 250 с.

матеріали щодо безпосередньо ходу етапу проектування та будівництва, важливі командно-адміністративні рішення, призначення на посади, питання матеріального забезпечення кадрів тощо. Вказують на розміри фінансування, що безпосередньо дає уяву про розмах будівництва.

Також, групу опублікованих документів складають статистичні джерела⁴⁷. Вони містять цінну інформацію з приводу фінансування проекту, його державного забезпечення, кореляцію цін та економічного стану індустріалізації в цілому.

У дослідженні використано також матеріали запорізької місцевої преси «Червоне Запоріжжя» (1930-ті рр.), де вміщувалися статті про хід будівництва, висвітлення питань порушення трудової дисципліни та боротьби з нею, антиалкогольна кампанія, коротенькі замітки про побут робітників, досягнення та невдачі на Дніпрокомбінатбуді, тощо.

Окремо слід звернути увагу на літературні та публіцистичні твори видатних діячів⁴⁸, письменників⁴⁹ та звичайних робітників⁵⁰. Адже ця група опублікованих джерел містить найбільш цікавий аспект дослідницької роботи, а саме соціальні риси, портрети діячів та замальовки повсякденності будівників, їх біографічні характеристики, аналіз сучасниками їх життєвого шляху. Звертається увага на особливості часу, певні закономірності поведінки особистості. Так, твори здебільшого мають художній план, однак вони здатні розкрити ключові аспекти дослідження.

---

⁴⁶ Первенец индустриализации страны – Днепрогэс имени В.И. Ленина : сб. док. о строительстве Днепрогэса имени В.И. Ленина 1926–1932 гг. / уклад. С.В.Гринько, П.Т.Кривчик, П.К.Чебаненко, И.П.Щербак. Запорожье, 1960. 288 с.

⁴⁷ Народне господарство УСРР : Статистичний довідник. Київ, 1935. 664 с.; Народное хозяйство Запорожской области. (Статистический сборник) / уклад. Д.Енютина. Сталино, 1961. 231 с.; Соціалістичне Запоріжжя. Цифри і факти. (Статистичний довідник). / уклад. І.Ф.Воробйова. Запоріжжя, 1959. 214 с.; УРСР в цифрах. (Статистичний довідник) / уклад. О.М.Асаткіна. Харків, 1936. 744 с.

⁴⁸ Александров И.Г. Проект. Исследования. Москва, 1929. Т. 1. 280 с.; Александров И.Г. Проект. Сооружение. Москва, 1935. Т. 2. 283 с.; Винтер А.В. Электрификация нашей страны. Москва, 1956. 278 с.; Лейбензон С.А. Днепроспецталь. История и передовой опыт завода. Москва, 1958. 55 с.

⁴⁹ Гладков Ф.В. Письма о Днепрострое. Очерки. Москва, 1931. 114 с.; Філянський М. На Дніпрельстан. Харків, 1930. 55 с.

⁵⁰ Вейде Б. Записки будівельника (1908–1935) / упорядн. Н. Швайба. Київ, 2012. 140 с.

Таким чином, джерелами для дослідження кампанії з написання радянської історії у 1920-х – 1920-х рр. стали опубліковані джерела, тогочасна преса та неопубліковані матеріали, що забезпечує вивчення предмета дослідження, репрезентує різноманітний і різновидовий пласт, що є важливим для розуміння сутності проаналізованих процесів та явищ індустріалізації Запоріжжя.

1.3. Методи дослідження

Методологічну основу дослідження складають основні принципи історизму, об'єктивності та ціннісного підходу. В основі методологічної бази дослідження – загальнонаукові методи аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний метод, метод критичного аналізу джерел, архівної евристики. Також використано мікроісторичний підходи, історія повсякдення, біографічний метод, гендерний підхід.

У дипломній роботі для досягнення поставленої мети та виконання всіх завдань, першочерговим було використання загальнонаукових методів аналізу та синтезу. Використання цих методологічних підходів було застосовано для аналізу широкої джерельної бази, що включає неопубліковані, опубліковані джерела та періодичні видання. Метод узагальнення дозволив зробити теоретичні висновки на основі аналізу джерел і літератури з теми.

Застосування методу критичного аналізу джерел дало можливість опрацювати та проаналізувати і офіційні документи, яким властива певна стилістична шаблонність і его-свідчення робітників, що насичені радянськими штампами та кліше.

Завдяки проблемно-хронологічному методу вдалося охарактеризувати та відтворити у хронологічному порядку послідовність подій та результатів кампанії збирання спогадів робітників про будівництво Дніпрокомбінатбуду.

Для з'ясування специфіки кампанії з написання історії Дніпрогесу, у порівнянні з подібними кампаніями на інших радянських промислових об'єктах, було використано історико-порівняльний метод.

Метод архівної евристики допоміг систематизувати стенограми вечорів спогадів про будівництво Дніпрогесу, індивідуальних бесід з робітниками, їхні письмові спогади у формі автобіографій. Стенограми, що містяться у фондах ДАЗО, подані не завжди в правильному порядку: деколи уривки одного документа містилися в різних справах, інколи на початку справи міг бути уривок-завершення з документа, а потім його початок. Так само були розкидані по різних справах екземпляри стенограм одного і того ж заходу.

Для вивчення робітничого повсякдення було використано мікроісторичний підхід. Мікроісторія на конкретному аналізі дає змогу робити більш широкі і глобальні висновки.

Для аналізу жіночого досвіду будівництва було використано гендерний підхід. Використання гендерного підходу у дослідженні дозволило виявити характеристики, властиві насамперед (інколи лише) спогадам робітниць, проілюструвати головні риси «нової жінки» та пояснити, чому і чим відрізнялися розповіді про працю у жінок і чоловіків.

Важливе значення відіграв біографічний метод, завдяки цьому методу була отримана унікальна можливість проникнути у психологію суб'єктів, з'ясувати її вплив на процеси розгортання індустріалізації Запоріжжя. Тільки застосування сукупності вищеназваних принципів та методів дає змогу відтворити максимально можливу об'єктивну картину подій та системно розв'язувати поставлені завдання.

Таким чином, представлена історіографія та джерельна база широка за видовими ознаками та багата інформативними можливостями. Вона репрезентує різноманітний і різновидовий пласт, що є важливим для розуміння сутності проаналізованих процесів та явищ. Застосування сукупності вищеназваних принципів та методів дослідження дає змогу відтворити соціально-психологічний портрет керівництва Дніпрокомбінатбуду та дозволяє системно розв'язувати поставлені завдання.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА БУДІВНИЧИХ ЗАПОРІЗЬКОГО ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ

2.1. Кадри Дніпровського будівництва

У 1927 році в історії Запоріжжя починається нова епоха – створення потужного промислового комплексу. У травні 1927 р. було прийнято Президією Вищої Ради народного господарства СРСР постанову про будівництво Дніпрогесу та заводів Запорізького промислового комбінату⁵¹. Все це прогнозувало грандіозний обсяг роботи, до якої необхідно було залучити величезну кількість робітників та спеціалістів.

У березні 1927 року на будівництво Дніпрогесу почали прибувати перші будівельники. Спочатку це повинні були бути місцеві мешканці, а згодом завербовані селяни та робітники з різних районів УРСР, а потім і зі всього Радянського Союзу⁵².

Люди дізнавалися про будівництво з різних джерел інформації: радіо, преси, від друзів та близьких. Тих, кого підштовхувала потреба у виживанні, змушені були покидати рідні, насиджені місця у пошуках кращої долі. «О нем (Днепрострое) я много читал в газетах и из писем товарищей своих. В 1927 году была безработица, а город Херсон имел один завод и мастерские водного транспорта, то у Херсона на бирже безработных было очень много.»⁵³ – так згадує один з робітників тих важких часів.

Однак, на практиці далеко не завжди так радісно зустрічали в Запоріжжі прибульців. Особливо це стосувалося тих, які їхали не просто працювати чорноробами, а мітили зайняти певні управлінські посади. В купі до всього цього плани величезного розмаху будівництва були, однак, Запорізька біржа праці була явно не підготовлена до такої навали робітників, а працівники цієї біржі були налаштовані явно недружньо до приїжджих.

---

⁵¹ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 1. Спр. 227. Арк. 11.

⁵² ДАЗО. Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 195-196.

⁵³ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 37. Арк. 86.

Про ті неоднозначні роки так згадує начальник відділу «Г» на Дніпробуді Федір Павлович Ходюшин: «На Бирже Труда, куда мы явились оформляться, нас встретили недружелюбно, даже враждебно. Нас считали людьми поступающими по протекции своего начальника. Порядок поступления на работу был такой: сначала брали рабочих из Запорожского округа, потом остальных округов У.С.С.Р. и в последнюю очередь рабочих из других республик.»⁵⁴.

Ми помічаємо, що на роботу до Дніпробуду на початку в середні ешелони керівництва брали лише по протекції або за направленням від якоїсь впливової особи чи з самої столиці – Москви. Як до цього відносились місцеві? «Бросалось в глаза антисоветское поведение ответственных работников на Бирже, они придерались к каждой букве наших документов, и ядовито спрашивали, кто из вас родня Винтеру или Карпову? Отшучиваясь я говорил, что Шатурцы между собой все породнились на стройке и вслед за нами по мере окончания работ будут ехать большими партиями сюда. Нам со злобой говорили: «Это вам не шатурка, мы вам хвост отрубим. Но как не сопротивлялись, как не злились на бирже чиновники, но оформляли нас в не очереди, потому что на биржу было именно требование»⁵⁵.

Виникає логічно питання, чому таке недружнє ставлення до приїжджих? На це Ходюшин зауважує, що «работники на Бирже старались показать безработным, что они нас оформляют противозаконно, но на это есть у Винтера разрешение из Москвы.»⁵⁶. Можливо, хтось з місцевих мітив на певні посади на будівництві, однак неухильна лінія партії в цьому питанні змушувала їх тільки скреготати зубами. Борис Вейде, звичайний запорізький робітник так згадує ті часи. «Три дня ходил я по многочисленным отделам «Днепростроя», но безуспешно. Надо было иметь протекцию, чтобы получить какую-нибудь работу в аппарате. У меня не было протекции.»⁵⁷.

⁵⁴ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 37. Арк. 45.

⁵⁵ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 37. Арк. 45.

⁵⁶ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 37. Арк. 45.

⁵⁷ Вейде Б. Записки строителя. С. 46.

Попри все це, кадрова криза тільки починала зароджуватися, а місцеві працівники біржі, які ніколи не мали справу з такою кількістю робітників, не були готові. Цікаво, що й влада досить довгий час не поспішала вирішувати це гостре питання. А проблеми накопичувалися в справжній аврал і рано чи пізно їх треба буде комусь вирішувати.

У своїх записках Б.Вейде дає нам змогу припідняти завісу внутрішнього «життя» одного з відділів щойно створеного Дніпробуду і зрозуміти, що було характерним для Дніпробуду на початковому етапі його існування, які там панували порядки. Він зазначав: «В этой конторе (Земельно-скальный отдел) бытовали патриархальные дореволюционные нравы. Начальник отдела Александр Владимирович Будасси, старый специалист... привез всех «своих»: И.Я. Самохина – пом.начальника; О.Е. Соболева – начальника экскаваторных работ, железнодорожников Аттарова и Корж (большого хама и грубияна); секретаря С.Г. Зеленского, бухгалтера Е.Г. Куликова. Все пронизывала атмосфера угодничества, подхалимства, протекционизма. Само собой разумеется, что эта группа тесно связанных между собой людей принимала на работу только «своих»⁵⁸.

Отже, на Дніпробуді в перші роки його існування, піддаючи аналізу ситуацію, можна підкреслити наступні тенденції – факти сліпої довіри до фахівців замість перевірки їх по роботі, штемпелювання їх пропозицій замість критичного вивчення, відсутність уваги до відбору кращих фахівців, родинність і дружні зв'язки фахівців при призначенні на роботу, необізнаність партійних керівників з виробничо-технічною стороною підприємства.

Поки у відділах панувало кумівство, Запорізька біржа праці під натиском постійно приїжджаючих людей вже тріщала по швам, де вже панувала така плутанина, що і сам чорт ногу зломить. Борис Вейде згадує: «Стечение старых специалистов и иностранцев привлекло на стройку много чуждых элементов. Стройной системы оформления и учета кадров не было. В каждом отделе был свой учет и своя система. Запорожская биржа труда не справилась с задачей и

---

⁵⁸ Вейде Б. Записки строителя. С. 46.

по этому открыли «Учрабсилу» на Днепрострое, но так как и она не могла удовлетворить потребность в рабочей силе, то брали кого попало. Наплыв безработных в Кичкас засорило строительство. Среди большинства честных строителей пролезло немало и таких, что пошли работать, лишь бы только получить рабочий номер и поселиться в бараке поселков Земельно-скального и Мельничного.»⁵⁹.

Таким чином, через не продумані наслідки того, що будівництво «Великого Запоріжжя» розтиражували не тільки по всьому Радянському Союзі, а й за його межами, а гідних умов навіть нормальному прийому на роботу, не говорячи вже про інші аспекти будівництва, не створили, вказує на великі дірки в плануванні партії, не здатності все продумати до дрібниць. «Перед началом строительства кое-где на Украине был неурожай. Многие крестьяне приехали на Днепрострой. Биржа труда не брала их на учет ввиду неимения документов с последней работы. Паспортов не было. Появилось «производство» «липовых» справок. Этим каналом притекало немало воров и беспризорных. Они мешали работать честным рабочим. Пьянство, игра в карты, воровство – расцветали. По ночам милиция производила облавы.»⁶⁰.

Великі проблеми, які породжував різношерстний контингент на Дніпровському будівництві, загрожувало значним труднощам у подальшому плануванні проекту Дніпрокомбінатбуд, тому що засилля незрозумілих кадрів, їхня недисциплінованість загрожували зривам планів та завалу роботам. Цікаво зазначити, що недостатня увага влади на початкових етапах будівництва до місцевої колоритної публіки породжувала ще більші проблеми в хаосі суцільних проблем. Вейде згадує, що на будівництві були присутні також представники розкуркуленого селянства і в прагненні помсти, вони намагалися розхитувати будівництво з середини і робили це достатньо непрямолінійно. «Но было худшее горе, нежели воры – это кулачество. Они жили между рабочими, читали газеты, следили за событиями в стране и как бы «между

---

⁵⁹ Вейде Б. Записки строителя. С. 48.

⁶⁰ Там само. С. 48.

прочим» роняли фрази: «Днепрострой – это выдумка большевиков!», «Из этого строительства ничего не выйдет. Это строительство прижимает крестьянина, который на своих плечах несет всю тяжесть расходов на строительство!» Эти шепоты влияли на нестойких и потянули за собой немало работников»⁶¹.

Таким чином, перші роки будівництва на Дніпрокомбінатбуді керівництво супроводжувала проблема кадрів – постійна нестача кваліфікованих будівників і неграмотне ведення обліку. Одним з багатьох доказів цього є доповідь Є.П. Грандо – начальник завідділу кадрів Дніпробуду – «Про плинність робочої сили на Дніпровському будівництві», яка було промовлена на засіданні Запорізького Горпарткому 12 серпня 1931 року. Грандо у своїй доповіді зазначав, що 1931 року кількість робітників на Дніпровському будівництві повинна була складати 34 тисячі осіб, хоча фактично було 27 тисяч осіб, тобто 69% від потрібної кількості. Так, серед землекопів, які прибули у першому півріччі 1931 року, на будівництві залишилися тільки 11%, серед вантажників – 24%, серед каменярів – 25%, серед чорноробів – 15%, серед теслярів – 12%⁶². До кінця 1930-х років кількість робітників на Дніпровському будівництві відзначалася відміткою в 63 тисячі⁶³.

Однак, може здатися хибним, що керівництво Дніпрокомбінатбуду взагалі нічого не робило і пустила все на самоплив, бо від результатів будівництва цього грандіозного проекту залежала не тільки репутація Радянського союзу у світі, а перш за все доля керівного корпусу Дніпровського будівництва, а це багато чого та вирішувало. В 1929-1930 роках керівництво почало активно робити рішучі кроки на подолання цього бардаку. Постало питання щодо чистки апарату Дніпробуду. У своїх записках Борис Вейде зазначає, що у квітні 1929 року в газеті «Правда» було опубліковано вказівку партійних органів про чистку радянського апарату бюрократів, саботажників,

---

⁶¹ Вейде Б. Записки строителя. С. 48.

⁶² ДАЗО. Ф. Р-149. Оп. 1а. Спр. 3. Арк. 111.

⁶³ Запорожский индустриальный комплекс / упоряд. В.И. Петрыкина, И.И. Шевченко. Днепропетровск, 1975. С. 17.

хабарників, шкідників, підкуркульників. При цьому пролетарське походження і партійність не були страховкою від чистки. Було зазначено, що на заміну їм будуть назначені нові кадри, підготовлені з лав висуванців з передових працівників. Борис Вейде згадує, що у червні 1929 на Дніпробуд прибула комісія НК РСІ СРСР під головуванням т. Беленького. На засіданні 10.06.1929 р були організовані осередки за видами робіт: бурових, перемичка, механізація, бетонні роботи. Члени комісії, буваючи серед робітників, техперсоналу, на місцях робіт, бараках, отримували багато матеріалів про процеси поліпшення будівництва, було виявлено багато негідних працівників, галерея шкідників і паразитів⁶⁴.

Цікаво зазначити, що робітники з великою цікавістю спостерігали за роботою комісії і навіть допомагали їй⁶⁵. «Работа была сложной потому, что лица проходившие чистку, имели большой жизненный опыт, были обеспечены соответствующими документами и были крайне изворотливыми, например: Тупиков А.Д. – полковник армии Деникина, ныне завед. материальным складом; Бруй Ю.С. – чиновник князя Трубецкого, ныне статистик матер. отдела; Щигельская А.Ф. – жена адъютанта Керенского, бежавшего в Польшу, руководитель Медсанотдела и т.д. В процессе чистки было снято с работы по I категории 45 чел, по II категории 188 чел. На Днепрострое не было единой системы подбора кадров, проверки документов, системы единого учета личного состава. Было 15-20 отделов и столько же систем. И сама работа эта поручалась или барышням или учетчикам, каких находили для себя удобными начальники отделов, в большинстве беспартийные»⁶⁶.

Іншим кроком подолання кадрової кризи стало забезпечення будівництва робочою силою за допомогою поїздок по всій країні вербувальників і агітаторів. Вони обіцяли робітникам достойну зарплатню та комфортні умови проживання. Однак, це зовсім не відповідало дійсності, тому проблема кадрів

---

⁶⁴ Вейде Б. Записки строителя. С. 51.

⁶⁵ ДАЗО. Ф. Р-149. Оп. 1а. Спр. 3. Арк. 87.

⁶⁶ Вейде Б. Записки строителя. С. 51.

на Дніпробуді та Дніпрокомбінаті була постійною. Основними причинами цього явища були: погано побудована кадрова система найму робочої сили, незадовільно організована система праці та низька заробітня платня, низький рівень побуту, харчування, житлові умови залишали бажати кращого⁶⁷.

Тому наступним кроком у 1931 році будівництво Дніпрокомбінату відвідала комісія Запорізького міськвідділу Робітничо-селянської інспекції. Була повністю перебудована кадрова політика Запорізького промислового комплексу і почали повністю реорганізовувати апарат прийому і фіксації робітників. Начальником був назначений член Рабочкома Дніпробуду, комуніст Я.П. Осадчий⁶⁸. Борис Вейде був назначений на посаду завідувача обліком. «Собрали все трудовые списки, вносили в них записи с приказов по строительству. Собирали в течении дня учетные карточки разнообразной формы и содержания со всех отделов Днепростроя (30-35.000 экземпляров). Днем шла обычная работа по приему, оформлению, переводам персонала, а ночью мы систематизировали картотеки и приводили в порядок трудовые списки. Зачастую Писецкий и я, как горожане, ночевали на столах в отделе. Работа было напряженной. Додик Писецкий начал сдавать и поддерживал себя инъекциями морфия. На сон оставалось не более 4-5 часов. К октябрю 1929 года эта титаническая работа была завершена. Отныне любую справку о каждом работнике можно было дать за 5 минут. Карточки имели форму конвертов, в которых хранились заявления, справки, трудовые списки. Осадчий был доволен»⁶⁹.

У підсумках комісії щодо стану будівництва відзначалося, що Дніпрокомбінатбуд забезпечено кадрами тільки на 58%. Головною причиною проблемного питання нестачі будівників є проблема житла, а саме катастрофічна нестача житлової площі для життя будівників⁷⁰. Однак питання обліку та ведення кадрової політики на будівництві було вирішено успішно.

---

⁶⁷ ДАЗО. Ф. Р-149. Оп. 1а. Спр. 3. Арк. 111.

⁶⁸ ДАЗО. Ф. Р-149. Оп. 1а. Спр. 7. Арк. 45.

⁶⁹ Вейде Б. Записки строителя. С. 53.

⁷⁰ ДАЗО. Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 64.

Отже, характерною рисою процесу побудови Запорізького промислового комплексу була плинність кадрів. У ці роки основною причиною плинності кадрів був пошук людей кращого заробітку, умов життя та заманювання людей за допомогою пропаганди на будівництво нових об'єктів. Надалі своє бажання звільнитися робочі пояснювали важкими умовами праці та побуту. Найбільше плинність спостерігалася серед молоді, яка через невлаштованість побутом і низьким заробітком перебувала в постійному пошуку більш сприятливого місця роботи.

Проблеми кадрової політики та наймання на роботу довгий час привносили неорганізованість на будівельний майданчик Дніпрокомбінатбуду, що давалось взнаки темпам роботи та виконанням директивів п'ятирічок. Однак, під тиском згори, не без надзвичайній самовіддачі та вірному підбору персоналу на вирішення цього проблемного питання, до середини 1930-х років кризовий етап кадрової проблеми був викорінений.

2.2. Ментальність творців «Великого Запоріжжя»

В кінці 1920-х – 1930-х роках на будівельному майданчику Дніпрокомбінатбуда розгорталася особлива панорама взаємовідносин між будівельниками-робітниками, які мала свої підводні камінці і брили, була далеко неоднозначною і досить часто суперечливою. Як зазначає пані О.М. Клименко у своїй дисертації на тему «Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр.», поширеним явищем тогочасного робітничого середовища було протиставлення себе по відношенню до оточуючих. Ідеальному радянському робітникові дуже часто протиставляються «інші»: селяни, «шкідницькі елементи», ті, хто мав девіантні форми поведінки, тощо. Функцією «іншого» є вказати зсередини на культурні кордони «ми-групи», зони «своїх» та межі «наших». Вона наголошує на тому, що функцією «новомови», як будь-якої іншої пропагандистської мови, було окреслити протиставлення «ми-вони», тобто відмінності між «своїми» та «чужими»⁷¹.

На основі розповідей робітників можна виділити кілька груп «інших»: іноземці, «колишні», ті, що мали девіанту поведінку, селяни. Найбільш чітко виражена група «інших» – це іноземці. Образ іноземців, що постає у спогадах робітників, акумулює в собі усі характеристики, які робітники надавали «іншим». Якщо говорити більш точно, то вони зображувались не просто як «інші», а як «чужі».

У численних розповідях про американців, що постійно точилися між робітниками, можна прослідкувати, як робітники намагалися акцентувати увагу на змінах у ставленні іноземців до всього радянського. Спершу вони постають як такі, що не вірять ні в соціалістичне будівництво, ні в радянських робітників: «Американцы на нас смотрели, как на дикарей, они представляли себе, что мы в трусах босые и грязные и т.д., как в период гражданской войны»⁷²; «Сначала американцы недоверчиво относились к нашим работникам лаборатории. Они

---

⁷¹ Клименко О.М. «Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр.». Київ, 2019. С. 160.

⁷² ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 44. Арк. 109.

смотрели на СССР, как на какую-то Африку или Австралию и относились к нам, как к темнокожим, которым ничего нельзя доверить. Мы должны были доказать своей работой, что впечатление, которое у них сложилось, неправильное»⁷³.

Ці уривки наочно демонструють ті стереотипи, що радянська пропаганда розповсюджувала про капіталістичні країни. Причиною своїх непорозумінь з іноземцями робітники називали різне бачення методів роботи або ж «труднощі перекладу». «Иностранная консультация следила главным образом за качеством работы, не за темпами, а за качеством. Взаимоотношения были несколько жестковаты. Например, были такие факты, наши такелажники застраивают листы, а они ко всему придирались, то краску обили, то то не то, то это»⁷⁴. «В течении 1929 года нужно было уложить 106.000 куб.м. бетона. Представители германской консультации заявили, что при таком положении в каком было строительство в апреле 1929 года программа по бетону не может быть выполнена. По мнению консультации можно было уложить до декабря 1929 года максимум 75-80.000 куб.м. бетона. Американская консультация считала, что стройка не в состоянии перейти на трехсменные работы по укладке бетона, т.к. нет якобы достаточного количества технического персонала, знакомого с бетонными работами. Б.Е. Веднеев, поддержанный всем коллективом строителей, приступил к выполнению своего плана. Хорошо продуманная организация работ, социалистическое соревнование, энтузиазм инженеров, мастеров, рабочих позволили добиться укладки бетона в три смены, и программа бетонирования была выполнена досрочно»⁷⁵. Варто зауважити, що робітники акцентували увагу на тому, що головною причиною для зміни ставлення іноземців до них була їхня праця.

Робітники розповідали, як активно та самовіддано вони працювали на соціалістичному будівництві та вражали світ і тих іноземців, що спочатку не

---

⁷³ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 44. Арк. 167.

⁷⁴ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 46. Арк. 20 зв.

⁷⁵ Вейде Б. Записки строителя. С. 50-51.

вірили в їхні сили та ставились зневажливо: «Они не раз завидовали нашим темпам и не понимали откуда что берется, что движет эти мускулистые руки, они не могут понять, что это все наше и мы заинтересованы»⁷⁶.

Попри все це, в споминах зустрічаються і зовсім інші думки щодо іноземних колег. Так робітниця Доліна зазначає, що «одному мы научились у американцев – это аккуратности, чуткости. Монтаж трансформатора настолько деликатная штука, что малейшая не чистота, грязь и т.д – влечет за собой неминуемую катастрофу, если не сейчас, то через промежуток нескольких месяцев»⁷⁷ та «либо материалы не доставлялись, либо народ нехорошо работал, а у нас, знаете-ли, была чисто российская расхлябанность. Ее трудно было вытравливать. Тогда народ еще недостаточно четко работал»⁷⁸. Ці спомини наштовхують на розмірковування про те, що були і такі робітники і робітниці, які ще не втратили залишки раціонального мислення та розуміли, що і у власних рядах не все так струнко, і є ще над чим працювати, як би радянська пропаганда не намагалася доводити зворотнє.

Наступною категорією «інших» у спогадах постають «колишні», чие походження та характер діяльності в минулому безпосередньо впливали на їхній нинішній та майбутній статус. У своїй «Підсумки першої п'ятирічки і народногосподарський план 1933 р.» Сталін зарахував до когорти «колишніх» «частных промышленников и их челядь, частных торговцев и их пособников, бывших дворян и попов, бывших белых офицеров и чиновников, бывших полицейских и жандармов, различных буржуазных интеллигентов шовинистического направления и все другие антисоветские элементы»⁷⁹.

Він таким чином характеризував «колишніх»: «Будучи выбитыми из колеи и разбросанными по всему СССР, эти бывшие люди расплозились по нашим заводам и фабрикам, по нашим учреждениям и торговым организациям,

⁷⁶ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 46. Арк. 27-27 зв.

⁷⁷ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 43. Арк. 32.

⁷⁸ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 43. Арк. 32 зв.

⁷⁹ Клименко О.М. «Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр.». Київ, 2019. С. 164.

по предприятиям железнодорожного и водного транспорта и самое главное - по колхозам и совхозам. Расползлись и скрылись они там, надев маску «рабочих» и «крестьян», к тому же некоторые из них пролезли даже в партию»⁸⁰.

Теж саме зазначав і Б.Вейде – «Наехало много народу: бывшие заключенные, петлюровцы, воры всех мастей, бывшие белые офицеры, контрабандисты, священники, спекулянты, кулаки, каратели, сектанты, участники мятежей, аристократы и пр.»⁸¹. Є згадки, що там також працювали графиня Растопчина та дружина ад'ютанта Керенського⁸².

Групою в категорії «колишніх» можна виділити «махновців». Василь Марочко зазначає, що у 1920-х – 1930-х рр. в радянському суспільстві цей термін рідко використовувався, на відміну від дефініції «петлюрівці»⁸³. Зустрічаємо кілька згадок про «махновців». В одній з них, що прозвучала на вечорі спогадів 16 липня 1933 р., йдеться про каменолома, який крав камінь для будівництва власного житла. Розповідь про нього, однак, завершується «правильно»: він просить вибачення за свої вчинки⁸⁴. З розповіді про нього не одразу стає зрозумілим, чому його назвали «махновцем». Адже, якби було відомо, що він діяв у складі груп Махна, то його мали би одразу звільнити, як це робилось, коли виявляли на будівництві «колишніх». У даному випадку цей термін радше приписувався людині, для якої була властива некомандна поведінка.

Підтвердженням того, що «махновцями» могли називати не лише осіб, що підтримували угруповання Махна, які діяли якраз на Запоріжжі, а радше через їхню «негідну» поведінку, може слугувати згадка про «махновців» на іншому вечорі спогадів (18 грудня 1933 р.), де одну з бригад було охарактеризовано таким чином: «Чистые махновцы. Ну такие махновские настроения, просто

---

⁸⁰ Клименко О.М. «Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр..». Київ, 2019. С. 164.

⁸¹ Вейде Б. Записки строителя. С. 47.

⁸² Там само. С. 47.

⁸³ Марочко В. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917 – 1938 рр.). Київ, 2013. С. 743.

⁸⁴ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 43. Арк. 55 зв-56 зв.

дальше некуда»⁸⁵. Коли організатор вечора запитав, чи вони з Гуляй Поля, то з'ясувалося, що ні – вознесенівські. Тобто жителі Вознесенки, села поблизу Запоріжжя, яке у 1927 р. стало територією міста. Тому, тут акцентується увага не на походженні людей, їх минулому, а на поведінку та стиль праці, недисциплінованість.

Начальник відділу «Г» на Дніпробуді Федір Павлович Ходюшин у своїх спогадах зазначає, що мало місце бути і протиставлення «свій»-«інший» і по відношенню до інших народів Радянського Союзу, які мали можливість приїхати до Запоріжжя і переконатися в цьому особисто. «На нас смотрели враждебно не только на бирже, не только безработные, но и в мастерской у верстака мы всюду встречали ненависть и злобу. Деление на русских и украинцев было не только у верстака, в мастерской, но и в организациях. Всюду было видно, как украинцы старались подчеркнуть роль хозяев и дать понять остальным, что Днепрострой строится для «нас» и мы являемся хозяевами, а вы приехали к «нам» (да еще против нашего желания) в таком случае порядков своих здесь не заводите, это вам не шатурка»⁸⁶.

Цікаво, що інколи ворожість між окремими групами робітників могла доходити до абсурду і виливатися в речі, які явно не були гідними для наслідування. «Между эксплуатирующими и ремонтирующими механизмы рабочими была вражда с самого начала, потому что в Гидро-техническом отделе рабочие составляли группу Волхостроевцев и местных рабочих, а в Электро-механическом отделе группу Шатуровцев. Таким образом из ремонта вышедший механизм тщательно принимаемый рабочим и механиком-эксплоатационником наводил на мысль сдающего, что к нему придираются, а тот кто поддерживал вражду, шептал на ухо сдающему «смотри эти люди ничего не понимают в машинах, а придираются», тогда сдающий ненавидя эксплуатирующего, тем более, когда из-за какого-нибудь дефекта механизм не принимали, то да вскрытие места этого механизма подкладывалась такая

⁸⁵ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 50. Арк. 20 зв.

⁸⁶ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 37. Арк. 45.

свинья, которая через несколько часов выводила из строя ни в чем неповинный механизм, а вредитель калечивший механизм скажет эксплуатирующему «Эх ты сапожник, а не механик». Сдавали механизмы из ремонта без смазочных отверстий для прохождения смазки на трудящиеся части механизма, были случаи прямого вредительства, когда отверстие маслянок забивались густой стружкой для того, что бы густая смазка не поступала, а если не выдавить прессом, то вместе с смазкой попадет стружка в том и другом случае механизм выбывал из строя»⁸⁷.

Ще однією групою «інших» у спогадах можна виділити селян. Однак «іншими» вони постають не через їхнє минуле чи поведінку, а через «неправильні» переконання, через невіру у соціалістичне будівництво. У спогадах робітників дуже помітно, як вони намагалися наголосити на змінах, що відбувалися з селянами, коли ті приходили працювати на будівництво. Прийшовши на будівництво селяни не вірили в нього, але потім змінювали свою думку⁸⁸. У розповідях робився наголос на тому, що селяни змінювалися «на краще» і працювали, усвідомлюючи важливість своєї праці та будівництва гідроелектростанції загалом. Саме праця представлена тим інструментом, що робила з байдужого селянина свідомого робітника.

Прослідкуємо цю трансформацію на прикладі спогадів Панченка про групу селян-татар, що приїхали з колгоспу і працювали на будівництві Дніпрогесу під керівництвом Ішмух-Махомета. Вони погано говорили російською, у них у групі був перекладач⁸⁹. На жаль, у цих спогадах не вказано, звідки саме приїхали ці татари і ким був Ішмух-Махомет. Проте, у спогадах досить чітко прослідковується, як автор намагається продемонструвати зміни, що відбулися з селянами: спочатку вони цікавились тільки своїм щоденним заробітком, але потім почали самовіданно працювати. Значну роль у зміні їхнього ставлення до праці відіграла пропаганда (у спогадах це названо

---

⁸⁷ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 37. Арк. 48.

⁸⁸ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 50. Арк. 33.

⁸⁹ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 45. Арк. 20 зв.

«культурно-просвітницькою роботою», «бесідами»), що проводилась поміж селянами, як тільки ті ставали до роботи. Під кінець розповіді ця група селян вже представлена як «нові люди»: «Они очень быстро перерождались; приехали сюда ради заработка, а потом смотрели на это дело с политической стороны. Когда с ними была проведена беседа о значении Днепростроя, их энтузиазм в работе стал еще больше, все время они были проникнуты мыслью о том, сколько хорошего даст Днепрострой и именно они участвуют в создании такого крупного строительства»⁹⁰.

Згадки про селян свідчать, що у радянському суспільстві вони не були типовими «іншими», а були радше тією категорією, яку ще необхідно було навчити вірити, демонструвати віру у соціалістичне будівництво.

Таким чином, взаємовідносини між будівельниками різних мастей були досить складним та суперечливими, що позначилося у спогадах робітників тих часів. Радянська влада намагалася надати ціль різношерстій масі у вигляді побудови Дніпрокомбінатбуду, однак досить часто, хоча це не означає, що так було завжди, за кулісами виробничих відносин, робітники різних груп як конфліктували так і товаришували один з одним. Мікроклімат колективу визначався перш за все силою волі начальства та її здатністю гуртувати маси, спільними інтересами цих мас та самоідентичністю кожного, що саме і визначало хід будівництва Запорізького промислового комплексу.

---

⁹⁰ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 45. Арк. 21 зв.

РОЗДІЛ 3 БУДНІ РОБІТНИКІВ ДНІПРОВСЬКОГО БУДІВНИЦТВА

3.1. Умови матеріального забезпечення робітників Запорізького промислового комплексу

Наприкінці 1920-х років розпочинався процес розбудови Запорізького індустріального міста. Майбутнім робітникам обіцяли комфортні умови життя та праці, достойну заробітну плату та інші «блага». Розгортання будівництва біля міста Запоріжжя йшло ударними темпами через величезний наплив робітничої маси з усього Радянського Союзу. Якщо у травні 1928 р. на будівництві Дніпрокомбінатбуді нараховувалося 2184 будівельників, у листопаді 1928 р. – 7 тисяч, у березні 1930 р. – більше 15 тисяч, у травні 1931 р. – 33 тисячі, у липні 1933 року – більше 40 тисяч, у травні 1934 р. – 49 тисяч, у листопаді 1936 р. загальна кількість робітників на об'єднаному будівництві досягла 73 тис. чоловік. Всього до кінця 1930-х років на будівництві працювало близько 63 тисяч будівельників⁹¹.

Перших робітників селили у бараки та інші житлові помешкання у селищі Кічкас та у відремонтованих порожніх приміщеннях заводів Унгерна і Коппа. Але невдовзі ці житлові помешкання були повністю заселені. Тому постала нагальна потреба у розробці генерального плану житлової забудови для постійно прибуваючої робітничої маси. Планом передбачалося створення трьох поселень (друге і четверте селища на правому березі Дніпра і шосте – на лівому) та п'яти тимчасових поселень (біля лісозаводу, шлюзовий, земельноскальний, мірошницький та біля 159-ї версти). Для американських спеціалістів будувалося постійне «Американське» поселення⁹². Будинки та бараки були одноповерховими. Це було пов'язано із необхідністю економії коштів та прискореним будівництвом.

---

⁹¹ Епштейн А.І. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928–1932 рр.). Харків, 1968. С. 108.

⁹² Ткаченко В. Г. Побут будівельників запорізького індустріального комплексу (кін. 20-х – поч. 30-х рр. XX ст.). Запоріжжя, 2004. С. 198.

З приводу організації побуту будівельників, то у поселеннях був достатній штат обслуговуючого персоналу, який міг підтримувати помешкання у належній чистоті та порядку. Однак, у величезній кількості робітничих поселень, особливо території біля барак та кухонь, були забруднені покидьками від ночов і умивальників⁹³. Робітник Нестеров так згадує ті часи: «Баракы приведены в надлежащий вид, все полы, крыши, стены, двери, окна и другие разные ремонты были сделаны, окна только красились. Ежедневно мылись и заметались помещения, и вокруг помещений провели электро свет, во все баракы и отделения, провели радио точки, на 80% рабочих обеспечили железными кроватями, а остальные 20% толчанами (деревянными койками). В каждом бараке зимой были поставлены умывальники, расставлены баки с перекипяченой водой, в каждом отделении чайники, устроены вешалки, шкафы и камоды для чистого и грязного. На каждых 2-х рабочих и работниц была одна тумбочка для хранения продуктов. Рабочие нашего участка с большим трудом, но все же были обеспечены матрацами и подушками. На участке Гавани была оборудована столовая, обеды все время выдавались, не хуже чем на других участках, а лучше, наша столовая шла впереди всех столовых в отношении качества пищи, ибо в ней работали выдвиженцы рабочие и работницы, начиная с зав. столовой и до уборщицы и официантки»⁹⁴.

Однак, не у всіх поселеннях можна спостерігати подібну картину. Так, будівельник Томчик зазначав, що «баракы, в которых жили русские рабочие, были обеспечены деревянными койками набитыми трухой матрацами, и с одеялом из лохмотьев или совсем без одеяла»⁹⁵. В пресі також можна зустріти висвітлювання епізодів жахливих побутових умов. «Гуртожиток Унгера – живуть 130 жінок, серед яких є жінки з грудними дітьми, проживають в одному помешканні. Скаржаться: «Шкло вибито, тумбочок не має, тіснота страшена, немає медичного огляду. Приходиш з нічного чергування, і не маєш

---

⁹³ Шнеер Д. Охрана труда на Днепрострое. Вопросы труда. Запорожье, 1927. № 12.

⁹⁴ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 38. Арк. 95.

⁹⁵ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 37. Арк. 110.

можливості відпочити. Шум, гамір, плач дітей і самих жінок». Що ж відповідає комендант на їхні скарги? «Живете, ну й живіть, а будете багато «бузить», так зовсім викину!»⁹⁶.

Протягом 1928 р. на Дніпробуді було побудовано 66 житлових помешкань, 46 гуртожитків для робітників, 125 бараків загальною площею більше 172 тис. кв. метрів⁹⁷. Однак, практика показувала, що і цих забудов було недостатньо.

На початок квітня 1930 р. в житлових будинках мешкало 8 тисяч будівників разом з їх сім'ями, в гуртожитках та бараках – близько 11 тисяч робітників, у квартирах – близько 700 будівельників, у власних квартирах в Запоріжжі – 980. Як зазначає В.Г. Ткаченко у своєму дослідженні, перенаселення гуртожитків та бараків доходило до 60-70%⁹⁸.

Розгортання інтенсивних будівельних робіт на металургійних об'єктах комплексу на початку 30-х років ще більше погіршило стан житла. Із загального контингенту «Запоріжсталі», запланованого на 1932 р. у кількості 14,3 тис. чоловік, треба було задовольнити житлом більше 8,5 тис. робітників, що за найжорсткішими нормами становило 100 тис. кв. метрів⁹⁹.

У цілому по об'єднаному Дніпровському будівництву план введення житла на момент пуску першої черги Дніпрогесу та перших металургійних агрегатів промислових підприємств становив 59 відсотків.

З кінця 20-х – початку 30-х років ведеться інтенсивна житлова забудова шостого селища на лівому березі Дніпра. Вперше у вітчизняній містобудівельній практиці був використаний принцип мікрорайонування та будівництва житлової зони окремо від промислової.

Як зазначається в кошторисі на 1928 рік, середня заробітня платня робітника складала 3 рубля 46 копійок на день, в місяць же мінімальну

---

⁹⁶ Серед жінок Дніпробуда. Червоне Запоріжжя. 1929. 22 жовтня.

⁹⁷ Ткаченко В. Г. Побут будівельників запорізького індустріального комплексу (кін. 20-х – поч. 30-х рр. XX ст.). Запоріжжя, 2004. С. 198.

⁹⁸ Там само. С. 199.

⁹⁹ Житловому, соціально-побутовому будівництву на Дніпрокомбінаті – більшовицькі темпи. Червоне Запоріжжя. 1932. 3 липня.

заробітню платню можна було заробити у розмірі 89 рублів 78 копійок, а максимальну 278 рублів 41 копійку¹⁰⁰. Маючи до уваги мінімальну заробітню платню будівельника Дніпробуду, то вона була недостатньою для нормального життя, що й пояснює таку плинність кадрів на будівництві. Станом на кінець 1930-х – початку 1940-х років мінімальна заробітня платня робітника Запорізьких промислових підприємств складала 130 рублів 74 копійки, а максимальна – 374 рубля 36 копійок, що порівнюючи з вище вказаними даними за 1928 рік, заробітня платня в середньому збільшилася на 30-40%¹⁰¹. Враховуючи умови життя кінця 1930-х років, мінімальна заробітня платня була набагато кращою для стерпного існування, хоча і далека від ідеалу.

З початком будівельних робіт на Дніпробуді перед керівниками постала проблема налагодження харчування та забезпечення товарами першої необхідності. На кінець 1928 р. на будівництві було дві їдальні – одна для службовців і одна для робітників. У першій їдальні обід з двох блюд гарної якості коштував 65 копійок, у другій – від 27 до 40 копійок, але неякісний та малокалорійний, що призводило до незадоволення робітників з цього приводу. Крім того, робітнича їдальня мала можливість забезпечити 600-700 обідів, чого катастрофічно не вистачало¹⁰². Тому на Дніпробуді набула поширення артільна форма харчування. Начальник відділу «Г» на Дніпробуді Федір Павлович Ходюшин згадував з цього приводу: «Кормили нас в Кичкаской столовой месяца два прилично, но как только наехало много рабочей силы на строительство, в столовой стало грязно, тесно и обеды некачественные. Тогда мы перешли к частнику, торговцу, готовящему на 15-20 человек и кормивший хорошими обедами, но драл, что называется со шкурой со своих приезжих нахлебников»¹⁰³.

---

¹⁰⁰ ДАЗО. Ф. Р-149. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 113.

¹⁰¹ ДАЗО. Р-2463. Оп. 3. Спр. 4. Арк. 134.

¹⁰² Ткаченко В. Г. Побут будівельників запорізького індустріального комплексу (кін. 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст.). Запоріжжя, 2004. С. 199.

¹⁰³ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 37. Арк. 45.

З одного боку, така форма харчування пояснювалася традицією, яка склалася у будівельників роками. Артіль у 20-30 чоловік наймала собі кухарку, а адміністрація надавала приміщення під кухню. Головним чином, це були літні кухні. За 70-80 копійок член артілі отримував сніданок, обід і вечерю. На кінець року на будівництві нараховувалося 145 непогано обладнаних артільних кухонь¹⁰⁴.

В липні 1928 р. на правому березі Дніпра було відкрито фабрику-кухню, яка була розрахована на обслуговування 8 тис. робітників та приготування 18-20 тис. страв на добу¹⁰⁵. Дніпробуд брав на себе фінансування обладнання для фабрики, матеріальні збитки організаційного періоду (6 місяців), надавав транспорт для розвезення їжі, безкоштовно забезпечував теплом та електроенергією. Перші місяці діяльності фабрики-кухні показали, що надії, які поклалися на неї, не виправдалися. Цікавим з цього приводу є спогади письменника Кузьмича: «Кто крал сало? Этот самый Луговенко. Для того, чтобы вынести сало из фабрики-кухни, он бросал его в отливную широкую трубу»¹⁰⁶; або кухарочки Чернявської: «Одно время фабрика-кухня получала очень много жиров, сметаны, сливок, но там было самоснабжение – повара вместо того, чтобы кормить всем этим рабочих, забирали сало домой, а заведующий производством Крылов отсылал целые посылки. Однажды прихожу на работу и вижу, что стоит какой то сундучок. Я тогда была беспартийная. Я спрашиваю, что это за сундучок? Мне ответили, что наверное, ИТР'овское масло привезли. Потом вижу, отнесли сундучок на почту. Но я промолчала, так как раз члены партии молчат – мне нельзя говорить, ударят за это дело. Прихожу через несколько дней и опять стоит посылка, в то время директором был Зимин. «Громкогласно» нельзя сказать, так я глазами показала заведующему. Посылка была адресована в Ленинград и стояла в разборочном цехе. Шапиро была председателем рабочкома, а я заместителем. Доложила я

---

¹⁰⁴ Шнеер Д. Охрана труда на Днепрострое. Вопросы труда. 1927. № 12.

¹⁰⁵ Аггеев П. Организация рабочего питания на Днепрострое. Днепрострой. 1930. № 2.

¹⁰⁶ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 50.

хозяйственнику об этой посылке и когда он вскрыл, то оказалось, что было там запаковано 7 уток, кило масла и много других продуктов. Вы подумайте, товарищи, мы тогда масло специально для порционных блюд выписывали, а Крылов его себе забрал. Этого Крылова потом сняли с работы и отдали под суд, очень много вредителей было на фабрике-кухне, они срывали общественное питание»¹⁰⁷.

В організації роботи закладу харчування дефіцит став систематичним, спостерігалися крадіжки, санітарний стан зберігання, приготування та вживання їжі залишався на низькому рівні, якість страв не задовольняла вимоги робітників. На окремі ділянки будівництва їжа розвозилася в термосах, і часто можна було чути скарги на те, що їжа було розбовтана, холодна і несмачна. Федір Гладков згадував: «...Я не могу понять, почему в этой общественной столовой, которая называется фабрикой-кухней, рассчитанной на многие тысячи желудков, еда гадкая до тошноты – гадкая и по вкусу и виду»¹⁰⁸.

Управління будівництва Дніпробуду, запобігаючи повного занепаду роботи фабрики, передало її для експлуатації товариству народного харчування. І вже третій квартал 1929 р. довів, що фабрика-кухня може давати прибуток.

Однією з нагальних побутових проблем, яку треба було негайно вирішувати керівництву об'єднаного будівництва, було налагодження роботи громадського пасажирського транспорту. Для робітників, що мешкали у бараках або гуртожитках безпосередньо біля будівельних майданчиків, ця проблема була не такою гострою, як для тих робітників, житло яких знаходилося на значній відстані. «На работу и с работы ехали пароходом»¹⁰⁹. Борис Вейде згадував: «Возвращаясь домой в Запорожье, пешком за 6 километров, я здорово уставал»¹¹⁰. Життя дніпробудівців відрізнялося від повсякдення робітників інших великих промислових міст. Попри те, що вони

---

¹⁰⁷ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 53.

¹⁰⁸ Гладков Федор. Письма о Днепрострое. Очерки. Москва, 1931. С. 70.

¹⁰⁹ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 37. Арк. 45.

¹¹⁰ Вейде Б. Записки строителя. С. 46.

мешкали в межах міста, робітники жили все ж дещо відокремлено від інших містян Запоріжжя: бараки будувалися як окремі поселення, неподалік будівництва гідроелектростанції¹¹¹.

На початку 1930 р. у місті Запоріжжя та Кічкасі пасажирів обслуговували 14 автобусів: 4 забезпечували місто і 10 виконували рейси між містом і будівельним майданчиком Дніпробуду¹¹². Для підвозу робітників на будівельні майданчики металургійного комбінату використовували паровоз «кукушку», який тягнув за собою декілька платформ. Цей вид громадського транспорту серед будівельників отримав назву «звіринець». У зимову холоднечу на відкритих платформах робітники у благенькому одязі їздили на роботу та з роботи. Після такої поїздки, перш ніж стати до роботи, вони години дві відігрівалися. Цікаво з цього приводу зазначає Кузьмич, що найулюбленіше місце у робітників було «Курортное место» – это помещение, где брали нефть, там было очень тепло во время морозов, рабочие приходили греться»¹¹³.

Проблема міського пасажирського транспорту потребувала термінового та кардинального вирішення. При розробці проекту міста головна роль у вирішенні завдання перевезення пасажирів відводилася вуличному трамваю, доля якого складала 65% процентів від загальної ваги всіх видів громадського транспорту, 15 процентів відводилося швидкісному трамваю, 10 – тролейбусу, 8 – автобусу і 2 відсотки – на долю водного трамваю¹¹⁴.

Влітку 1931 р. розпочинаються роботи на трамвайній лінії Дніпробуд – Запоріжжя. На момент пуску першої черги трамвайного сполучення будівельники виконали близько 70 тис. кубометрів земляних робіт, вивезено до 26 тис. кубометрів баласту, побудовано три мости з залізними фермами та укладено 18 км колій¹¹⁵. 17 липня 1932 року о 5-й годині ранку перші вагони

¹¹¹ Ткаченко В. Г. Побут будівельників запорізького індустріального комплексу (кін. 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст.). Запоріжжя, 2004. С. 201.

¹¹² Автобусний рух збільшиться. Червоне Запоріжжя. 1930. 21 березня.

¹¹³ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 6.

¹¹⁴ Ефимов Н.Д. Планировка Большого Запорожья. За социалистическую реконструкцию. 1934. № 1.

¹¹⁵ Пуск трамвая на Днепрострое. Хроника Днепростроя. 1932. № 27–28.

трамваю розпочали регулярні рейси між старим містом і Дніпровською греблею¹¹⁶.

Таким чином, протягом становлення Дніпрокомбінатбуду будівельники досить часто відчували дефіцит у матеріальному та продовольчому забезпеченні власних потреб. Однак, з плином часу, ближче к кінцю 1930-х років чим більше розбудовувалося «Велике Запоріжжя», з'являвся транспорт, покращувалося матеріальне становище робітників, тим робітникам досить повільно задовольняли мінімальні умови проживання та задовільні норми харчування. Це пов'язано з тим, що перший час головна частина коштів залучалася в промисловість, а побут був віднесений на другий план.

---

¹¹⁶ Запорізький трамвай має стати зразковим. Червоне Запоріжжя. 1932. 3 серпня.

3.2. Стан трудової дисципліни та нещасні випадки на будівельному майданчику

Будівництво Дніпрокомбінатбуду мало важливе значення не тільки в суто економічному розвитку регіону, а й як один з факторів формування думки світової спільноти. Це була зброя радянської влади у роки «Великої депресії» на Заході, де ця зброя повинна була продемонструвати всі переваги соціалістичного шляху розвитку над капіталістичним. Тому питання дисципліни у керівництва Дніпрокомбінатбуду стояло не в останньому пункті довжелезного списку і приділялося йому багато уваги.

Однак, значна увага не могла повністю подолати такий важливий момент як фактор людської непередбачуваності і неможливості контролювати будь-яку людину на сто відсотків. В умовах індустріалізації та колективізації люди відчували велику нестачу у своїй зоні комфорту, тому трудова дисципліна часто хромала і приносила велику кількість шкоди для будівничих процесів. Ходюшин згадує з цього приводу: «К моменту нашего приезда на площадку строительства, шло массовое хищение материалов, инструментов и рабочего времени. Уходящие и уезжающие с работы рабочие в своих продуктовых корзинах увозили: «электрики» – шнур, ролики, патроны, выключатель, лампы и прочий материал, чтобы продать в г. Запорожье или взять подряд проводки света в частном доме. «Слесаря» тащили сверла, метчики, измерительный инструмент и как свой личный загоняли на «туца». Строители грузили в свои корзины гвозди, краску, стекло, печные приборы, дверные и оконные запоры. «Чернорабочие» нагружались вязанкой остатков досок, брусков (шабешками), тащили кто для отопления, кто для хозяйственных надобностей»¹¹⁷.

На Дніпрокомбінатбуді в достатній мірі процвітала крадіжка. Люди, відчуваючи нестачу в речах, змушені були її красти на підприємстві. Звісно, деякі це робили не тільки через це, але й тому що натурою вони були крадіями та спекулянтами. Тіньова торгівля йшла повним ходом. Ці та багато інших неприємних речей досить рясно висвітлювала радянська преса. У газеті

---

¹¹⁷ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 37. Арк. 46.

«Червоне Запоріжжя» писали з цього приводу наступне: «Пользуясь слабым наблюдением администрации, в бараки строительства вселилось немало лиц – не членов профсоюзов, «летчиков» – пропойц, подозрительных людей, которые дезорганизуют жизнь на строительстве, обворовывают рабочих, спекулируют спиртными напитками, обирающих в шулерских играх строителей, разлагающе влияющих на жизнь рабочих поселков Днепроостроя»¹¹⁸.

Начальник відділу «Г» на Дніпробуді Федір Павлович Ходюшин зазначає: «Насколько велико было хищение, я приведу два случая по которым можно судить о размере и возможности: 1. Электро-монтер бригадир попался с кражей около 20 килограмм олова; 2. Мастер буровых работ попался с кражей несколько комплектов буровых молотков. Характерно отметить, что они попались не на месте преступления, а спустя много времени. Электро-мастера выдал сообщник, а буревой мастер переезжая на новую квартиру, ящик выпал раскрылся, а части молотков высыпались»¹¹⁹.

Вкінці Ходюшин підсумовує, що масова відсутність контролю впливає найгіршим способом на трудову дисципліну. «Массовое хищение материалов, инструмента и рабочего времени. Вредительство при ремонте механизмов. Аварии механизмов по халатности и неумению обращаться»¹²⁰.

Керівництво будівництвом робить ряд запобігаючи засобів задля того, щоб покращити стан трудової дисципліни на Дніпрокомбінатбуді. «Вводя шатурские порядки администрация и бригадиры повели борьбу с хищениями; организационным порядком стали выписывать материал по потребностям на каждую работу, остатки полагалось сдавать в кладовую. Сказать, что бы хищения прекратились нельзя, но стало возможным контролировать сколько и куда уходит материала»¹²¹.

Досить часто повсякдення будівельників Дніпрокомбінатбуду супроводжувалося нещасними випадками на будівництві, які носили в

---

¹¹⁸ Безобразный случай на Днепроострое. Красное Запорожье. 1928. 2 марта.

¹¹⁹ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 37. Арк. 46.

¹²⁰ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 37. Арк. 49.

¹²¹ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 37. Арк. 47.

основному характер випадковості, нещасного випадку і досить рідко через халатність робітника. «С Леной Захаровым мы расстались 31 мая 1929 года в 9 часов 5 мин вечера на скале «Дурной», который погиб от преждевременного взрыва Сандерсоновского шнура, в то время еще было тяжело ранены и контужены я (Нестеров), Рахманов, Цвигун, Остапов и Барнышев»¹²². Цікаво зазначити напускну браваду Нестерова, який відзначає, що «этот трагический случай не отразился на героев подрывников, они на второй день, еще с большим энтузиазмом начали разрывать гранит и давая его на социалистическую стройку»¹²³. Ця бравурна репліка тільки підкреслює вплив пропагандистської машини радянської держави, де кожна людина лише гвинтик у величезному механізмі, і навіть така трагічна обставина як нещасний випадок на будівництві обігрується режимом як героїчний подвиг на славу соціалістичному будівництву.

Комсомольські батальйони також приймали активну участь у ході будівництва і джерела значають, що і серед комсомольців були нещасні випадки на будівництві. «Нельзя обойти молчанием не вписав в историю работы и борьбы на гавани комсомольского баталиона, он был организован в октябре месяце 1932 года и работал по 1-е мая 1933 года, в баталионе было 52 человека лучших ударников комсомольцев. Из лучших ударников комсомольцев этого баталиона погибло 3 человека, которые пострадали на социалистическом фронте во время работы. Трагически погибла комсомолка-лучшая ударница Недовина Анна Емельяновна 20-го января 1933 года на акватории гавани во время загрузки кузовом земли, земля обвалилась и привалила на смерть 19-ти летнюю комсомолку. Вторую Волчкову С.А. 31-го марта 1933 года в 2 часа ночи в ненастную погоду ударница Волčkова проходила по территории гавани и в даль 3-го причала ночью по ж.д. пути шел

---

¹²² ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 38. Арк. 87.

¹²³ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 38. Арк. 87.

задом кран №11, бригада не заметила и проходящую нарядчицу ударницу Волчкову зарезало на смерть»¹²⁴.

Бунтівні елементи на будівництві полюбляли часто це використовувати, щоб ще більше посіяти відчуття гіркоти втрати за загиблою людиною. Так, Вейде згадує: «Особенно верили кулацким наговорам, когда на Днепрострое были аварии. Весной 1928 года произошла крупная авария: упал металлический шпунт перемычек правого берега. Вокруг этого случая подняли шум. Пророчили задержку строительства больше, нежели на год и что «всему конец». Инженеры Днепростроя и американские проверили этот случай. Так как на больших глубинах Днепра было сильное течение, то нашли, что можно ожидать и не таких неожиданностей, а позже выяснилось, что чуждые элементы украли тросы крепления. Вредили в мелочах: украли тонну медного импортного провода и пустили его в продажу на рынке кусками. Нашелся наш провод и в Днепропетровске»¹²⁵.

У своїй статті Ніколас Купенський приводить цікаві дослідження, де на основі свідчень американської журналістки Маргарет Бурк-Уайт, яка відвідала Дніпробуд у 1930 р., була зірковим фотографом із журналу «Фортуна», робить важливі висновки з приводу радянських робітників. Радянський уряд запросив її фотографувати досягнення п'ятирічного плану. Результати її поїздки з'явилися у фото-есе журналу «Фортуна» за лютий 1931 р. під назвою «Радянська панорама». Центральний місце есе посідає молодий, без сорочки, будівник. Його м'язи напружені, бо він загвинчує болт. Сцена не зображена у повному обсязі, її масштаб невідомий. Художня постановка викликає враження, що робітник працює на крутому схилі у великій небезпеці, утримуючись за гайковий ключ від падіння у безодню за межами світлина.

Науковці концентрували увагу на «художньому протиставленні протилежних, але споріднених компонентів» світлина. Чоловік – спітнілий, напівголий, брудний, а гребля – упорядкована. Чоловік пов'язаний із природою,

---

¹²⁴ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 38. Арк. 93.

¹²⁵ Вейде Б. Записки строителя. – С. 48

а гребля обіцяє підкорити природу. Чоловік – український селянин, представник минулого, а турбіна – американська, найбільша у світі, та символізує майбутнє¹²⁶. Поштова адреса «Амторг Нью-Йорк Дніпробуд Кічкас в'їа Ніколаєв», що надрукована англійською мовою, частково помітна на зовнішньому боці. Складається враження, що ця адреса – підпис митця і тому американські інженери є авторами Дніпробуду як проекту. Таким чином, образ українського робітника, який намагається загвинтити болт на американській турбіні, стає символом великої боротьби цивілізацій між Радянським Союзом та США. Якщо робітник оступиться та впаде, це означитиме смерть та руйнування для всього, що він ототожнює.

Ніколас Купенський продовжує вказувати, що М. Бурк-Уайт писала також про свою поїздку до Дніпробуду у подорожніх нотатках під назвою «Очі дивляться на Росію» (1931). У своїй книзі вона пояснює, що була в захваті від того, що найграндіозніша у світі гребля будувалася «босими, з голою спиною» робітниками, колишніми селянами, які взаємодіяли із технологіями Дніпробуду, ніби вони були наділені божественною силою, яка надавала їм надлюдські здібності. Вона пише, що ці нові наймані робітники «вірили, що підйомні крани можуть підняти будь-що та все» і, навіть, «намагалися опустити тисячотонний валун». Цей ентузіазм досягнув піку абсурду, коли «половина із привезених кранів за перші шість місяців свого використання була зайнята підйомом іншої половини та переверталася наївними робітниками у пошуку чуда»¹²⁷.

Таким чином, невід'ємною складовою розуміння повсякдення будівельника Дніпрокомбінатбуду постає трудова дисципліна та її роль у налагодженні безпеки праці та комфортних її умов. Складовою частиною виробничої повсякденності робітників були порушення трудової дисципліни: прогули і запізнення, також мало місце бути розкрадання, навмисне або випадкове псування техніки та майна, а також «дезертирства». Трудова

---

¹²⁶ Купенський Ніколас Дніпрогрес очима американців. Запоріжжя, 2018. С. 186.

¹²⁷ Там само. С. 187.

дисципліна полягає в обов'язку дотримання робітниками правил внутрішнього трудового розпорядку, технологічних, санітарних та інших встановлених норм. Трудова дисципліна є необхідною умовою для належної організації будь-якої колективної праці, про що не раз пересвідчилися будівельники Дніпрокомбінатбуду, стаючи свідками нещасних випадків.

В якості адміністративного методу боротьби застосовувалося розгляд справ порушників на партійних зборах, засіданнях партбюро і заводського профспілкового комітету, за підсумками яких виносилися догану або сувору догану. В якості матеріального покарання використовувався переклад порушника на менш оплачувану роботу, догана в газетах, звільнення з роботи. Упор на виховно-роз'яснювальну роботу з несвідомими членами колективу не приводив до викорінення порушень трудової дисципліни на заводі.

3.3. Культура відпочинку в м. Запоріжжя кінця 1920-х – 1930-х років

У налагодженні побуту певну роль відігравала проблема вільного часу. Від його використання залежала організація культурного відпочинку, підвищення загального освітнього рівня, створення сприятливих умов проживання в бараках і гуртожитках тощо.

Стомлені тяжкою щоденною працею, будівельники прагнули якомога краще відпочити, задовольняючи свою потребу у дозвіллі. Велика кількість робило це завдяки великій кількості алкоголю та відповідному гарному товариству. Досить часто це переходило межі дозволеного і створювало курйозні моменти.

Борис Вейде згадує з цього приводу: «Вне завода я попадал в другой мир, мир «золотой молодежи». Балалайки, баяны, мордобой. Спекулянты. Извозчики. Нищенки. Воры. Все куражились, скандалили»¹²⁸.

У його спогадах можна помітити, що деякі робітники, які на перший погляд погляд можуть здатися грубими невігласами, могли проявляти і ознаки інтелектуальності, культурні світські манери, що, наприклад, виражалося у декламуванні відомої поезії – Ветеранського, Єсеніна, тощо.

«Не жалею, не зову, не плачу

Все пройдет, как с белых яблонь дым.

Увяданья золотом охваченный

Я не буду больше молодым...»¹²⁹

Потім слідували одеські «Бублики», «Весілля Шнеєрсона», тощо.

«Отец мой пьяница,

Он к рюмке тянется,

Он врет и чванится,

А брат мой вор.

Сестра гулящая

¹²⁸ Вейде Б. Записки строителя. С. 32

¹²⁹ Там само. С. 32

Совсем пропащая,
 А мать курящая
 Какой позор!...»¹³⁰

У своїх записках Вейде окреслює коло інтересів, які були в основному у його товаришів. «Удачно продать на толчке барахло, вечер с очередной девушкой, тухлый печоринский взгляд людей, все изведавших и все познавших. На вечерах «огарочников», когда гасли огарки на пиршественном столе, на коврах очередной квартиры сплетались мужские и женские тела»¹³¹.

Інколи вечори були настільки запаморочливими, що відбувалися такі речі, в які важко повірити людині при глузді, яка, до речі, жила ще в роки Радянського союзу. Вейде згадує: «В Медсанчасти Днепроостроя организован банкет. Казалось, не было революции, не было гражданской войны. В большом зале в углу горела лампадка перед иконой Св. Николая. На противоположной стене портреты Николая II и его супруги. Посреди комнаты роскошно сервированный стол. Масса дорогих вин и закусок. Вокруг стола гости в костюмах 1915 года, дамы в шелках и бриллиантах. Сплошное столбовое дворянство. Выпили, пропели «Боже царя храни»... Однако этот тайный банкет со слов очевидцев стал известен широким массам»¹³².

Ця наглядна сцена демонструє, що навіть через десять років після закінчення громадянської війни в Росії та встановлення радянської влади в країні добрий алкоголь здатен повернути деяких людей до тих революційних подій, вдихнути в них молодість прожитих років, і ще раз нагадати, як то воно, мати все і потім його втратити.

На виробничих дільницях та селищах працювали червоні кутки, що мали вигляд невеличких клубів із залом та сценою для відвідувачів. Для ефективного наближення культурного відпочинку до робітничих мас постала нагальна

¹³⁰ Вейде Б. Записки строителя. С. 32

¹³¹ Тама само. С. 32

¹³² Там само. С. 49

потреба перенести у червоні кутки з клубів, де вже забезпечувалося підготовка вистав, художніх вечорів та концертів.

Провідним вокальним колективом була славнозвісна хорова капела «Дніпрельстан», якою керував композитор і диригент Л.Усачов. У 1929 р. виник хорівий гурток у складі 60 осіб¹³³. Крок за кроком до гуртка приходив досвід, який відбився на їх успіху. Капела користувалася популярністю серед робітників. У капелі працювали композитори Григорій та Платон Майбороди.

Свої славетні музиканти були і серед робітничих мас, які могли не поступатися у своїх талантах професійним митцям. У своїх споминах робітник-підричник Нестеров згадує: «Леня Захаров был один из выдержанных, аккуратных и стойких товарищей, он был весел, а также хороший организатор, он всегда мог развлечь всю группу подрывников, он был хороший музыкант-универсалист, вокруг себя Леня организовал хороший духовой оркестр исключительно из подрывников, это на Днепрострое появился первый оркестр, о котором узнал Александр Васильевич Винтер и всегда А.В. просил принимать участие в вечерах или на конференциях – оркестр-подрывников»¹³⁴.

У кінці 1920-х років на Дніпробуді був тільки один кінотеатр¹³⁵. У середині квітня 1934 року на лівому березі Дніпра був відкритий звуковий кінотеатр, який був розрахований 900 відвідувачів.

Робітники та робітниці після важкого дня йшли відпочивати також з рідними та близькими, зі своїми дітьми. Батьки любили сидіти на лавах, поки їхні діти бавилися, імітуючи в іграх розбудову Дніпрогесу та заводів. Кузьмич з цього приводу згадував: «В 1930 году я наскочил на 6-м поселке на интересную сцену: Костя Гордеев (тогда ему было 7 лет) соорудил настоящую копию Днепростроя, выкопал какой то рывчак, построил бычки, на левом и правом берегу, начал копать средний проток. Дети копировали Днепрострой, у них

---

¹³³ Ткаченко В. Г. Побут будівельників запорізького індустріального комплексу (кін. 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст.). Запоріжжя, 2004. С. 202.

¹³⁴ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 38. Арк. 86.

¹³⁵ Там само. С. 202.

даже был австрийский кран»¹³⁶. Також Кузьмич приводить віршик, який діти розповідали йому про Дніпрогес:

«Мы пилой дрова пиляли
И давали ход пиле
И за лето сколотили
Перемычку на Днепре»¹³⁷.

Також є згадки на вечорах спогадів робітників про дитячі майданчики та садочки, організація яких, за словами однієї з робітниць, звільнила домогосподарок і надала їм можливість долучатись до будівничих процесів¹³⁸.

Своє дозвілля будівельники також мали змогу справляти з іноземними колегами. Юдіна згадує з цього приводу: «Чехи заразили наших рабочих игрой в футбол, создали две команды: русскую и чешскую. Чехи выигрывали, но наши рабочие учились у чехов. Играли кроме футбола и в волейбол»¹³⁹.

Жінки-робітниці мали можливість спілкуватися з американськими колегами, ходили до них на обід. Женья Романько згадує наступне: «Мистер Шумеккер и мистер Флек пригласили мою бригаду к себе на обед в выходной день. К 12 часам мы пришли к ним. Они нас проводили в их комнату, а в другой комнате приготовили обед. Меня заинтересовал вопрос, чего они там приготавливают. Прихожу в столовую, на столах все приготовлено и между этим стоят бутылки с вином и проч. Я говорю зачем это? Они говорят мы хотим выпить. Я говорю вы хотите, но больше никто не хочет. А девушки ваши? Я говорю, они не будут пить. Они говорят: О Джени, не хорошо они тоже буду пить. В результате добились того, что они бутылки оставили и если они хотят пить, то пускай пьют так, что бы девушки не видели. Тогда они говорят: о Джени президент. Я работала секретарем комсомольской ячейки на плотине. На этом дело кончилось. Мы обедали у них, после этого танцевали чего-нибудь такое легкое, но фокстрот никто не танцевал. Мы рассматривали журналы, и что

¹³⁶ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 7.

¹³⁷ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 56 зв.

¹³⁸ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 54.

¹³⁹ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 44. Арк. 155.

не понятно, спрашивали. Когда мы с ними говорили, как им нравится наша стройка, как они смотрят на советский союз, то с ними было очень трудно говорить. Они только отвечали: ничего, хорошо. И больше ничего. Но о постройке, о наших темпах отзывались очень хорошо. С ними мы жили хорошо, часто играли в теннис, но все это было только с дружеской стороны, никаких ухаживаний, ничего этого не было»¹⁴⁰. Так, з намірів цих американців впливало, що вони розраховували на більше, однак по своїй натурі вони були вічливими і вихованими людьми, тому все було в рамках пристойності.

Таким чином, попри тяжку працю, коли багатьом робітникам було відмовлено у нормальному продовольчому та матеріальному постачанні, попри все це вони вміли достойно відпочивати. Люди мали можливість провести свій вільний час з рідними, близькими та друзями. Могли відвідати театр, сходити в кіно, послухати оркестр тощо. Багато робітників хотіли забутись у випивці, що породжувало проблеми алкоголізму та наркоманії. Це інша сторона медалі культурного відпочинку будівельників на Дніпровському будівництві.

---

¹⁴⁰ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 46. Арк. 45.

РОЗДІЛ 4

ПОВСЯКДЕННЯ ОКРЕМИХ ГРУП УЧАСНИКІВ НОВОБУДОВ

4.1. Іноземні спеціалісти на «великому будівництві»

За 1928-1933 рр. в Радянському Союзі планувалося побудувати понад 500 нових підприємств, включаючи гіганти, небачені в практиці вітчизняного заводобудування, і модернізувати сотні старих. Треба було також раціоналізувати проектування і вдвічі знизити собівартість будівництва. Щоб впоратися з такими завданнями, довелося звертатися за технічною допомогою та консультаціями до зарубіжних компаній, імпортувати обладнання, запрошувати з країн Заходу кваліфікованих робітників.

Наприкінці 20-х років ХХ ст., коли полковник Г'ю Купер вперше поїхав до Запоріжжя будувати найпотужнішу гідроелектростанцію у світі в той час, як в США назривала Велика депресія.. Після краху Уолл-стриту у 1929 р. багато американців перетинали океан, щоб впевнитися, що соціалізм є шляхом у майбутнє.

У серпні 1926 року Г'ю Купер приїхав до України щоб дослідити майбутнє місце проекту. Згодом він розповідав *The New York Times*: «Проект ріки Дніпра не буде мати рівних серед гідроелектростанцій за своїм впливом на сільське господарство, навігацію та промисловість»¹⁴¹. 15 березня 1928 р. перші робітники почали роботи на Дніпробуді, в той час, як Г'ю Купер захищав проект у американській пресі.

Інтенсивні роботи почали проводити у відкритому степу, без належного житла, тому газета тверезо повідомляла, що «Днепрострой отнюдь не Эльдorado»¹⁴². Так, в перші дні на об'єкті не було чого бачити. Техніка, необхідна для розкопу великих масштабів, ще не прибула, тому О.Вінтер, начальник Дніпровського будівництва, змушений був вдатися до найму сезонних робітників із сільської місцевості. Наймані робітники

---

¹⁴¹ Купенський Н. Дніпрогес очима Американців. Запоріжжя, 2018. С. 184.

¹⁴² Работы на Днепрострое начались: раздался первый удар молотка. Красное Запорожье. 1927. 16 марта.

використовували кирки та лопати для розчистки місця для майбутньої електростанції, декілька з них привели своїх коней та вози, щоб вивозити ґрунт та каміння.

Дніпробуд не був «Ельдорадом» для радянських робітників, які тяжко працювали на будівництві. Однак для іноземних колег радянська влада намагалася створити ідеальні умови праці та відпочинку, щоб навіть звичайний іноземний спеціаліст не відчував жодних незручностей, не говорячи вже про іноземних інженерів та керівників.

Борис Вейде так згадує умови життя американських спеціалістів: «Американские специалисты Ф.Файфер, Томсон, Мерфи и др. жили отдельно в специально выстроенных для них коттеджах в американском стиле с гаражом и площадками для тенниса. Для них был открыт магазин «Торгсин»¹⁴³.

У перші роки будівництва Дніпробуду найцікавішим було саме те, що найпотужніша у світі гребля будувалася групою сезонних робітників, яких понабирали з навколишніх сел. Початок будівництва був відзначений примітивною, грубою ручною працею лопат та кирок, а не застосуванням сучасних технологій. В той час, коли багато людей були зворушені сміливістю проекту, Г'ю Купер не був вражений. Він назвав використання О.Вінтером грабарів «идиотским способом работы, достойным варваров»¹⁴⁴.

Цікаво, що в приватному колі Г'ю Купер скаржився на примітивні умови праці на об'єкті, однак публічно він ніколи не виказував свого роздратування, унікально поєднуючи оптимізм та свої компетенції, що створило йому неперевершену репутацію «одного із дуже небагатьох іноземців, який дійсно подобався Йосипу Сталіну»¹⁴⁵. Коли виникла суперечка між Г'ю Купером та О.Вінтером з приводу методу конструкції перемичок, Й.Сталін категорично зробив висновок, що «Купер правий, а Вінтер ні. Вже той загальноновизнаний факт ... каже про те, що до голосу Купера треба обов'язково прислухатися»¹⁴⁶.

---

¹⁴³ Борис Вейде Записки строителя. С. 48.

¹⁴⁴ Гладков Ф.В. Письма о Днепрострое. Очерки. Москва, 1931. С. 21.

¹⁴⁵ Купенський Н. Дніпрогес очима Американців. Запоріжжя, 2018. С. 184.

¹⁴⁶ Там само. С. 184.

Також допомагало те, що Г'ю Купер був схильний звеличувати Й.Сталіна в американській пресі, він називав Й.Сталіна «людиною із гострим інтелектом», із «репутацией безупречной честности и высокими намерениями»¹⁴⁷. Здібність Г'ю Купера переконувати радянських чиновників та встановлювати позитивні публічні відносини у Сполучених Штатах допомогла створити діловий клімат, який призвів до подальшого американського інвестування у Радянський Союз. Паралельно Нью-Йоркська фондова біржа пережила найгірше падіння у своїй історії, коли багато американських найбільш впливових індустріальних фірм втрачали величезну суму грошей. Тому, протиставлення швидкого колапсу американської економіки та метеоричного зростання радянської індустрії означало, що будівництво та успіх Дніпробуду мав вселяти жах в американців, що західна цивілізація тане у них на очах.

Однак, не слід думати, що велич соціалістичного будівництва повністю затьмарила розум американським індустріальним фірмам. На фоні тимчасової кризи, найбільш меткі американські фірми знайшли чудовий спосіб залишитись на плаву, перечекати нечуваний шторм у радянській гавані. Купер і компанія заробляли гроші, лестили Сталіну, щоб отримати контракт на будівництво. Сталіну подобалася позитивна увага преси і з радістю піддавався лестощам та підхалімству американців.

У кожному з будинків іноземних робітників на спеціалістів було шість кімнат, центральне опалення та гаряча вода. Їжу для них імпортували без митного збору із Сполучених Штатів через Одесу. Згодом для них також побудували каток, поле для гольфу, тенісні корти. Усе це надавало Дніпробуду «значної переваги перед будь-якими американцями у рідній країні»¹⁴⁸.

Х. Л. «Джек» Хайнц II потрапив до Радянського Союзу в липні 1931 р. Його перекладачем і керівником був валлійський журналіст Гарет Джонс. Коли вони влітку відвідали Дніпробуд, Хайнца особливо вразила американська колонія. «Там на мене чекав сюрприз всього життя», – пише він у своїй

---

¹⁴⁷ Гладков Ф.В. Письма о Днепрострое. Очерки. Москва, 1931. С. 31.

¹⁴⁸ Купенський Н. Дніпрогес очима Американців. Запоріжжя, 2018. С. 185.

анонімно опублікованій книзі «Дослідження в Росії – 1931» (1932): «Полковник Купер і його люди мають чудові будинки, по типу флоридського цегляного бунгало, що розташовані у прекрасному саду з безліччю дерев. Ми залишилися з містером Вілкінсоном у будинку, де живе полковник Купер. Це було грандіозно!»¹⁴⁹.

Проте, коли Джонс вирушив у сільську місцевість, щоб оглянути стан колективізації і розкуркулення, то виявив, що населення навколо Дніпробуду піддається жорсткому переслідуванню. «Кулаків вони вислали звідси і це було жахливо. Ми дізналися з листа, що по дорозі загинуло дев'яносто дітей – дев'яносто з цього району», – сказав один менонітський фермер Джонсу: «Багато людей поїхали в Америку – заберіть нас з собою!»¹⁵⁰. На жаль, мало американців звертали увагу на руйнівні наслідки Дніпробуду навколо греблі, тому що були зайняті, як це назвав Нікербокер, «спогляданням гламурної статистики».

Однак, не одних лише американців радянська влада забезпечувала розкішними умовами життя. Зі спогадів чеха Томчика можна дізнатися, що спеціалісти індустриальної фірми Чехословаччини мали не гірші умови. «Еще за несколько месяцев до приезда чехословацких рабочих наше начальство, проф и парторганизации готовились для их приема, или встречи. Для жилья рабочих был отведен один из лучших барачков, была произведена побелка стен и покраска полов масляной краской. Для инженеров и мастеров чехословаков был построен отдельный домик из белого кирпича, обнесен забором и обсажен цветами. Комнаты в домике были обставлены хорошей дубовой обстановкой (мебелью), пуховыми подушками. Домик имел внутри ванну и проч. удобства. Третье здание была столовой, отдельно для чехословацких рабочих и инженеров со своей кухней, кладовой для продуктов и ледником для скоропортящихся продуктов. Столовая была снабжена хорошими тарелками, ложками, вилами и проч. вплоть до зубочисток, как полагается в

---

¹⁴⁹ Heinz II, H. L. Jack. Experiences in Russia – 1931. Pittsburgh, 1932. P. 215.

¹⁵⁰ Там само. P. 222-223.

первоклассном ресторане. В общежитии для чехослов. рабочих были железные кровати с пружинными матрацами, накрытые простынями, одеялом и с подушками. У каждой кровати был ночной шкафчик (тумбочка). Все это отличалось от барачков в которых жили русские рабочие с деревянными койками набитыми трухой матрацами, и с одеялом из лохмотьев или совсем без одеяла»¹⁵¹.

Цікавим є також примітки Томчика з приводу того, як зустрічали та везли до місця будівництва чехословацьку делегацію через територію Радянського Союзу. «Очень довольны были поездкой по СССР. На самой границе встретил их представитель от Днепростроя, который их посадил в отдельный мягкий вагон, какого они дома не видали и в каких им не приходилось еще ездить. Очень удивлены они были тем, что по дороге по СССР не встречали жандармов так надоевших им в Польше»¹⁵².

10 жовтня 1932 р. Запоріжжя святкувало урочисте відкриття Дніпрогесу, ця подія включала всі елементи масового видовища. Майже всі іноземні кореспонденти, які писали про Радянський Союз, заздалегідь прибули у розкішних потягах, і більшість з них запам'ятали захоплюючу естетичну велич першого погляду на збудовану греблю. Джеймс Еббе, фотограф із The New York Times, відреагував вигуком: «Коли я побачив греблю Дніпробуду, я подумав, що соціалізм вже збудовано» та «бажав бігти до телеграфу, щоб надіслати Й. Сталіну привітання з успішною індустріалізацією Радянського Союзу»¹⁵³. Луї Фішер також був глибоко зворушений, він зняв капелюха та мовчав, ніби увійшов до церкви або іншого святого місця¹⁵⁴.

Наступного ранку тисячі робітників Дніпробуду та запрошені гості гуляли поперек прольотів греблі та заповнювали ряди колон, зведених на фундаменті електростанції. В той час, як іноземці були заворожені

---

¹⁵¹ ДАЗО. Ф-Р 995. Оп. 28, Спр. 37. Арк. 110.

¹⁵² Там само. Арк. 110.

¹⁵³ Rassweiler A. D. The generation of the power: the history of Dneprostroi. New York, 1988. P. 86–87.

¹⁵⁴ Гладков Ф.В. Письма о Днепрострое. Очерки. Москва, 1931. С. 26.

святкуванням, радянські люди, здавалося, не поділяли їхнього ентузіазму. Юджин Лайонс, журналіст із United Press, помітив, що «маса людей була на цій сцені надто довго, щоб бути зачарованими пронизливою поетикою обладання»¹⁵⁵. Був присутній великий контингент радянських митців, але більшість з них здавались незацікавленими або пасивними. Присутній романіст Леонід Леонов «чомусь цікавився не індустріалізацією, а кактусами»¹⁵⁶. Схоже, що Л. Леонов тут зустрівся із М. Бурк-Уайт, тому що серед її радянських портретів є неопублікована світлина, де він дійсно незграбно доторкається до кактусу. В той час, як портрет зафіксував момент відчуженості або дискомфорту, інші намагалися сприймати церемонію як щось абсурдне в контексті голоду, який посилювався в оточуючій сільській місцевості.

Хоча голодомор ще не досяг свого найбільш летального рівня у жовтні 1932 р., багато кореспондентів бачили надзвичайно довгі черги за хлібом, голодуючих селян, або, навіть, трупи у місцевості біля греблі. Джеймс Еббе опублікував світлину з місця подій у своїх подорожніх нотатках «Я фотографую Росію». Образ маргіналізує індустріальний рух – виштовхує його далеко на задній план, протиставляючи його черзі за хлібом, яка збирається на правому березі ріки. Д. Еббе також включив список «світлин, які я не робив», одна з них стосується взаємозв'язку Дніпрогесу та Голодомору: «Центральна вулиця маленького українського села, десь біля восьми миль від величної греблі Дніпробуду. Скручений чоловік лежить на узбіччі, відпочиваючи – у вічності. Він просто був занадто голодний»¹⁵⁷.

Малкольм Маггерідж із Manchester Guardian також згадує, що бачив «виснажених селян» на українській залізничній станції на своєму шляху до церемонії: «Повний німецький кореспондент безтурботно викинув у вікно курячу ніжку, яку він гриз. Почувся швидкий рух, щоб її підняти. Цей жест та відповідна реакція залишились зі мною на довгі роки як ком у горлі. Щось було

¹⁵⁵ Купенський Н. Дніпрогес очима Американців. Запоріжжя, 2018. С. 188.

¹⁵⁶ Там само. С. 188.

¹⁵⁷ Rassweiler A. D. The generation of the power: the history of Dneprostoi. New York, 1988. P. 96.

символічне у загальній ситуації, в якій нам, репортерам, слід було соромно почуватися так впевнено у цій величезній країні, ніби це була наша територія. Ми дивилися, але не бачили»¹⁵⁸.

Церемонія відкриття стала переломним моментом для більшості іноземних кореспондентів, бо вони втратили віру в обіцянки радянської індустріалізації. Дніпрогес сприймався не тільки як місце індустріального досягнення, але став також символом людських прагнень, витривалості та ентузіазму, героїзму та надії, жертвовності та сили.

Таким чином, іноземні спеціалісти відігравали важливу роль у розбудові важливого стратегічного об'єкта СРСР – Дніпрокомбінатбуду. Досить часто від іноземних спеціалістів та інженерів вимагалася не тільки висока кваліфікація, знання технологій, але й вони ще повинні були адаптовуватися до радянських методів організації праці и побуту. Це не завжди виходило, що могло призводити до конфліктів та розбіжностей у поглядах на будівництво промислових споруд. Часто негативне ставлення радянських робітників до іноземних колег могло посилюватися відчутною різницею в умовах життя, оскільки іноземні робітники були набагато краще забезпечені, ніж радянські будівники. Однак не слід як недооцінювати, так і надто переоцінювати значення іноземних спеціалістів та інженерів для наступних етапів індустріалізації Запоріжжя та СРСР в цілому.

---

¹⁵⁸ Rassweiler A. D. The generation of the power: the history of Dneprostoi. New York, 1988. P. 58.

4.2. Місце жінки-будівельниці у створенні індустріального Запоріжжя

Наприкінці 1920-х – протягом 1930-х років стали періодом започаткування розвитку трансформаційних змін у житті жінок Радянської України, зумовлених переважно реалізацією радянського емансипаційного проекту. Його виконання, попри велику кількість завдань, зводилося до декількох основних напрямків: збільшення ролі жінок в системі суспільного виробництва, розширення можливостей для освіти та отримання нових професійних компетенцій, модернізація сімейно-правового статусу.

При наявності певного розвитку феміністичних тенденцій в Україні, об'єктивні соціально-економічні умови для їх відчутного поширення ще не склалися, і радянська емансипація часто «випереджала» час, наполегливо пропонуючи жінкам нові моделі поведінки. Частина жінок, переважно у містах, активно долучалася до нових віянь.

Та проте, вони часто залишалися «поза межами» працевлаштування на підприємства, оскільки часто не мали ніякої кваліфікації, а працедавці набагато більш охоче наймали некваліфікованих чоловіків, аніж жінок. Жінки влаштовувалися на роботу, яка традиційно належала до «жіночої сфери», і не вимагала високої кваліфікації: санітаркою, прачкою, хатньою робітницею. Звичайно, частина жінок працювала на виробництві, але кількість їх ще залишалася порівняно невеликою. Життя більшості жінок до того, як емансипаційні практики та розвиток індустріалізації дали певні результати, залишалося поза виробничої сфери.

У спогадах робітниць Дніпрокомбінатбуду переломним моментом в їхньому житті представлено вихід на роботу. Одна з жінок, пригадуючи час, коли вона не працювала, характеризує себе як «малообразованною и темною»¹⁵⁹. Свої історії робітниці починали з розповіді про походження, сім'ю, звідки вони родом та як потрапили на будівництво. При чому, розповіді про минуле могли бути і відвертими, включаючи згадки про незручні факти з

---

¹⁵⁹ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 44. Арк. 146.

біографії, і, навпаки, дещо завуальованими. Прикладом першого випадку є розповідь робітниці Воробйової, яка зазначає, що її чоловік був членом партії, проте перевищив свої обов'язки під час колективізації і за це відбував примусові роботи¹⁶⁰. Вона не зупиняється на деталях справи свого чоловіка, проте і не приховує цей факт. Зовсім інакшою є розповідь робітниці Кубракової, яка, навпаки, досить загальна, без акценту на минулому: згадує, що жила в селі, але не вказує подробиць та не каже, з якої походила сім'ї (бідної чи куркульської)¹⁶¹.

Робітниця Аврамець, навпаки, відразу вказує на своє правильне, бідне, походження: працювала батрачкою. Свою роботу та життя в селі вона представляє як таку, що її пригнічувала: «Знаєте, як на селі вважають, що жінка це хто-зна що»¹⁶². У розповіді робітниці Єпіхіної, що жила в селі Біленьке (неподалік Запоріжжя), вказано, звідки вона дізналася про Дніпрогес та що говорили про нього її односельчани. У 1926 р. до них в село приїхав інженер гідроелектростанції Іван Александров: розповідав про Дніпрогес, «показував стрічки»¹⁶³. На його слова один з селян зреагував так: «Ты что, приехал голову морочить, глаза затуманивать, народ обманывать. Разве Днепр такая река, ее можно загородить? Я свой возраст прожив, ни разу не слышал, что Днепр можно загородить, чтобы куры воду пили»¹⁶⁴. Згадуючи слова цього селянина, Єпіхіна демонструє тогочасні поширені в українському суспільстві настрої щодо цього радянського експерименту і, водночас, своє засудження подібних висловлювань.

Спільною рисою спогадів і робітників, і робітниць є акцент на своїй роботі. Праця постає інструментом виховання. Зокрема, такою представлено Баранову, домогосподарку, яка приїхала на Дніпробуд за своїм чоловіком з Волховбуду. На прохання Кузьмича розповісти про Волховбуд вона відповіла

¹⁶⁰ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 10.

¹⁶¹ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 44.

¹⁶² Там само. Арк. 20.

¹⁶³ Там само. Арк. 58.

¹⁶⁴ Там само.

таким чином: «Я ничего не могу рассказать о Волховбуд, поскольку я была забитой домохозяйкой, только иногда участвовала в экскурсиях, правда, на женские сборы тоже ходила два раза в год, а так ничего не делала. У меня были очень маленькие дети. Когда приехала, они немного подросли – одному 6 лет, второму – 4, на третьем – 2 года»¹⁶⁵.

Тож вона згадує про себе як «темну», ліниву домогосподарку, яка приїхавши на Дніпрогес стає активісткою: відвідує політшколу, бере участь в організації «червоного куточка», вистави для робітників на жовтневій святкуванні¹⁶⁶. При цьому, в її розповіді чітко зроблений наголос на тому, що вона є частиною певного колективу («ми, жінки»). Вона багато уваги приділяє всім тим видам діяльності, в яких брала участь, зокрема, підкреслює свою участь у «боротьбі» за покращення харчування робітників: виявленні крадіжок продуктів харчування та покаранні винних¹⁶⁷. Проте всі ці зайнятості не були її постійною роботою, і в 1930 р. вона змінює своє життя та стає справжньою робітницею: «Мне надоело дома сидеть, детей я устроила в школу и пошла на производство, до сих пор работаю на телефонной станции, а в 1932 году подала заявление в партию и теперь кандидат»¹⁶⁸. Вступ в партію представлений у її спогадах як справжній успіх, підтвердження остаточного переродження домогосподарки: вона позиціонує себе як справжню радянську робітницю.

Агітація йти працювати проводилась і серед дружин інженерів. Яскравим прикладом є згадка робітниці Нагаєвої про дружину інженера Молчанова, яку вона вперше залучила до участі в суботнику. Робітниця наголошує на кардинальній зміні Молчанової завдяки праці: на Дніпрогесі та починає активно працювати, а до того «она всю жизнь ничего не делала, жила за счет чужого труда»¹⁶⁹. У наступному реченні робітниця деталізує, які ж саме зміни відбулися з тією жінкою: «Она выросла в семье инженера, жила в Ленинграде,

¹⁶⁵ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 39.

¹⁶⁶ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 40.

¹⁶⁷ Там само. Арк. 40.

¹⁶⁸ Там само.

¹⁶⁹ Там само. Арк. 57.

но так заразилась пролетарским духом, и сама стала пролетаркой и симпатичным человеком»¹⁷⁰. Робітниця, що розповідала про Молчанову, стверджувала, що подібних прикладів було багато. Інструментом змін вона називає «хорошую обработку и подход»¹⁷¹.

Однією з особливостей спогадів саме робітниць є їхній наголос на тому, що вони можуть працювати на рівні з чоловіками, а часом навіть сумлінніше за них. Жінки згадували, як перевиконували плани, інколи працювали по 16-18 годин або ж навіть всю добу; «Когда шли сильные дожди, то у мужчин были прогулы, а мы работали»¹⁷². За зразкове виконання робіт деякі жінки, як і чоловіки, отримували відзнаки, наприклад, ордени¹⁷³.

У спогадах прослідковуємо чіткий поділ на категорії «ми» (жінки) – «вони» (чоловіки). До того ж, у багатьох згадках чоловіків представлено з досить негативного боку, як таких, що називали домогосподарок, які вийшли працювати на будівництво, «каструлями»¹⁷⁴ та не вірили в те, що жінки можуть працювати на будівництві. Наприклад, Воробйова так говорить про ставлення чоловіків до жіночої групи на чолі з комсомолкою Женею Романько: «В бригаде было 9 молоденьких девушек. Сначала их встретили очень плохо, говорили: не работать пришли, а только дурака валяют»¹⁷⁵. Особливо негативне ставлення було до тих, хто прагнув виконувати традиційно чоловічу роботу, наприклад, працювати машиністкою: «В 1931 году я перешла на компрессорную машину, мне хотелось получить квалификацию машиниста. Мужчины с меня смеялись, а некоторые даже издевались, особенно мастер Вогаскин – «женский ненавистник», он говорил: «Женщина только у горшка может стоять, а не у машины»¹⁷⁶. Цей уривок взято з розповіді робітниці Ткаченко. Вона неодноразово наголошувала, що хотіла працювати саме

¹⁷⁰ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 57.

¹⁷¹ Там само. Арк. 57.

¹⁷² ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 17.

¹⁷³ Там само. Арк. 19.

¹⁷⁴ Там само. Арк. 48.

¹⁷⁵ Там само. Арк. 14.

¹⁷⁶ Там само. Арк. 23.

машиністкою, але їй кілька разів відмовляли ніби-то через незнання справи: «Иду и плачу, мне хочется выучиться»¹⁷⁷.

У результаті, вона все ж отримала бажану роботу, а шлях досягнення своєї мети описала як справжню боротьбу. І в даному випадку це могло бути не перебільшення, а відображенням реального стану речей, труднощів з якими стикалися жінки на роботі, особливо, в освоєнні традиційно чоловічих професій. Водночас, характерною рисою спогадів жінок є наголос на тому, що першопочаткове негативне ставлення чоловіків до роботи жінок під впливом успіхів останніх все ж таки змінювалось на схвальне. Венді З. Голдман відзначає випадки, коли вже після здобуття нового фаху та підвищення, жінки через утиски в колективі були змушені повертатися на попередні місця роботи¹⁷⁸. Причиною спротиву чоловіків Голдман називає складнощі, що виникали у сприйнятті чоловіками жінок на роботі, оскільки чоловіки сприймали присутність жінок на роботі як сексуальний виклик¹⁷⁹.

У розповідях робітниць на вечорі спогадів питання взаємин жінок та чоловіків стосувалися лише роботи. Тільки у стенограмі вечора спогадів членів партактиву Дніпрогесу (27 лютого 1934 р.) є коротенька згадка особистісного характеру: «На чистке женщины выступали и говорили, что Лавов заставлял женщин к сожительству»¹⁸⁰. Точно встановити, про які саме дії робітника йшлося та що сталося з ним після партійної чистки у 1929 р. (коли, власне, і прозвучало вищезазначене звинувачення) складно. Оскільки оповідач дещо плутається і точно не пам'ятає: Лавов ніби-то був виключений з партії, а потім поновлений. Не до кінця зрозумілим залишається питання, чи він потрапив під партійну чистку конкретно внаслідок заяв жінок чи з інших причин, адже в СРСР «політичних» злочинців часто звинувачували у збоченнях та домаганнях.

¹⁷⁷ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 21.

¹⁷⁸ Голдман В. З. Женщины у проходной: гендерне отношения в советской индустрии (1917–1937 гг.). Москва, 2010. С. 286.

¹⁷⁹ Там само. С. 282.

¹⁸⁰ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 46 а. Арк. 18 зв.

Згадка про випадок Лавова на вечорі спогадів була радше випадковою, адже розповіді на подібні теми не мали включатись у збірки з історії фабрик та заводів. Окрім роботи на будівництві, жінки також могли навчатися у вільний час або вчити інших. Піонерка повідомляє про те, як вона навчала робітників читати і писати: спочатку до неї ставились з насмішкою, але коли пересвідчилися, що дехто вже почав читати, то змінили своє ставлення¹⁸¹. Ця історія, як і опанування «чоловічих» професій, демонструє зміну соціальних ролей в тогочасному радянському суспільстві: тепер не тільки чоловік може навчати жінку, але й жінка може навчати чоловіків.

Окрім того, що жінки опановували «чоловічі» професії, навчалися та навчали інших, також змінювався і їхній зовнішній вигляд: наприклад, як робочий одяг жінки використовували штани, а не спідниці. Знаходимо дві згадки про те, що з такого одягу сміялися: «Бывало и так, что смеются над нами, вот, мол, ударники идут на смену, а нам дали штаны, фуражки. Мы считали, что не стыдно это носить, чтобы удобно было», «Так, над нами смеялись мужчины, а мы, бывало, наденем штаны и отвечаем: «Ничего не украли и не воруюем, а одеваем штаны для того, чтобы удобнее было работать и можно было быстрее двигаться. В штанах не зацепишься, а в юбке неудобно. Все в штанах, все с сигаретами, курят, ругаются, но знают, что нужно выполнить норму»¹⁸². В обох випадках відчутне певне намагання жінок виправдати, пояснити, чому вони мали такий зовнішній вигляд: використовували чоловічий одяг задля зручності і ефективного виконання робіт.

Проте зміна одягу також символізувала й зміни уявлень про норми поведінки жінки, про що свідчить, зокрема, останнє речення. У споминах робітника Козловського знаходимо деталі, що доповнюють образ «нової жінки-робітниці», яка активно бере участь у соціалістичному будівництві.

---

¹⁸¹ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 44. Арк. 153.

¹⁸² ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 18.

Козловський згадує про групу робітниць, які називали себе чоловічими іменами: Нюра стала зватись Федором, Анна – Іваном тощо. Їхній зовнішній вигляд теж був відповідним: вони ходили в гумових чоботах та парусинових штанях¹⁸³. Оскільки робітник не пояснює мотиви жінок щодо присвоєння собі чоловічих імен, то можна припустити, що у такий символічний спосіб жінки прагнули продемонструвати рівність робітниць і робітників.

У спогадах робітниць можна прослідкувати бачення жінок стосовно певної ієрархії цінностей в соціалістичному будівництві. Найвищим досягненням представлялось працювати безпосередньо на будівництві, беручи активну участь у соцзмаганнях. Водночас інша робота (прибиральницями, куховарками, агітаторками) теж представлялась як участь у соціалістичному будівництві. Хоча зі згадок про таку роботу стає зрозуміло, що вона не вважалася престижною (саме цей термін не використовувався). Така робота розцінювалася лише як перша сходинка для здобуття «справжньої» роботи й участі у будівництві гідроелектростанції. «Робота – найбільша радість» – так можна охарактеризувати опис ставлення до праці однієї з учасниць вечора спогадів, робітниці Харламової. Спершу вона приїздила на Дніпробуд «проводити масову роботу і прямо вогнем горіла, так хотілося перейти на будівництво»¹⁸⁴. А про свою роботу на будівництві, куди вона врешті перейшла і де займалася розподілом будматеріалів, Харламова розповідала таким чином: «Коли приходили ешелони з цементом, то раділа так, ніби отримувала хліб»¹⁸⁵. У даному випадку, порівняння з хлібом символізувало роботу як найвищу цінність. Аналізуючи спогади Харламової, ми не беремося стверджувати, чи вона дійсно вірила в те, що говорила. Адже це також могла бути лише показна демонстрація своєї віри та підтримки того, що пропагувала держава.

Ще однією темою, що піднімалася на вечорі, було виявлення «шкідницьких елементів», тих, хто «підривав» соціалістичне будівництво.

---

¹⁸³ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 44. Арк. 154.

¹⁸⁴ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 29.

¹⁸⁵ Там само. Арк. 29.

Приклади «шкідництва» у спогадах жінок стосувалися не безпосередньо будівництва, а роботи фабрик-кухонь, на яких багато з них працювали. Особливістю розповідей є зазначення прізвищ «шкідницьких елементів» та тих, хто їх викрив. Актами шкідництва представлялись крадіжки продуктів та псування їжі робітників¹⁸⁶. Зазначення прізвищ «шкідників» свідчить про поширену практику в радянському суспільстві: знати «ворога» потрібно було так само добре, як і «героя».

На противагу тим, хто шкодив, згадувались зразкові робітники: «Там были повара хорошие и плохие, были среди них настоящие вредители, например, Луговенко. Я вместе с ним работала у плиты, когда он сыпал песок, грязь, стекло в пищу. Разоблачила это дело кухарка Цислячка»¹⁸⁷. Окрім згадок про «шкідників», що діяли на будівництві гідроелектростанції, також є згадка однієї з робітниць про необхідність спростування чуток про Дніпрогес, які поширювались у суспільстві. Робітниця вказує, що під час вербування робітників у колгоспах потрібно було спростовувати чутки, що на Дніпробуді «вбивають людей». Вона говорить, що для неї самої Дніпробуд став місцем можливостей, де можна стати кваліфікованим робітником¹⁸⁸.

Крім того, загибель людей насправді не була вигадкою: смерть робітників внаслідок травмувань була поширеним явищем. І жінки, присутні на вечорі, неодноразово згадують різні випадки загибелі робітників¹⁸⁹. Це ще одна особливість жіночих розповідей. На відміну від чоловіків, вони більше та емоційніше розповідали про випадки травмувань. Хоча один випадок згадувався на двох вечорах і жінками, і чоловіками. Йдеться про робітницю на прізвище Цюпа, яка потонула. Її чоловік звинуватив бригадира у смерті дружини та хотів його убити, але все ж не зробив цього¹⁹⁰.

¹⁸⁶ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 50-52.

¹⁸⁷ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 44. Арк. 149.

¹⁸⁸ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 22.

¹⁸⁹ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 43. Арк. 56

¹⁹⁰ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 43.

Ще однією центральною темою, що піднімалася на вечорі спогаді робітниць, було перевиховання певних категорій населення, тих, хто мали девіантну поведінку. Наприклад, у 1929 р. було створене «Товариство боротьби проти алкоголізму», яке організувало «культурну чайну». У вечірній час там проводилась культробота: грав оркестр, люди грали в шахи, організовувались лекції, їх проводили в тому числі й лікарі¹⁹¹. Також здійснювалось перевиховання «дезорганізаторів», тобто тих, хто погано працював на будівництві. З ними проводились індивідуальні бесіди або ж збиралась відповідна рада загону і обговорювала його роботу та поведінку, ймовірні виховні заходи¹⁹².

Зрозуміло, що головним способом перевиховання було залучення порушників до трудових процесів – до праці. Зокрема, робітниця Харламова розповідає про майстерню, де шились мішки для перевезення цементу: «В мастерской не было кадровых работниц, а в основном работали женщины из деревни, неорганизованные, несдержанные. Более того, к нам присылали людей, которые боялись труда; женщин, поднятых с улиц, которые поскользнулись на своем пути, все они присылали ко мне, а я должна была заинтересовать их работой, приучить к трудовым процессам»¹⁹³.

Знову зауважуємо, як негативно представлено селянство, у даному випадку селянки. Найімовірніше, малися на увазі «куркулі» або ж їхні діти. Окрім виконання роботи у майстерні, серед робітниць також проводилась культурно-політична робота з питань морального виховання жінок, санітарних проблем¹⁹⁴. Харламова зазначає, що з часом 30 жінок з тієї майстерні вступили в партію, а 100 пішли працювати на будівництво¹⁹⁵. Тож робітниця підкреслює, що саме завдяки праці цю групу жінок було перевиховано і вони змогли стати «новими людьми». Її опис жінок представлений в обох справах ДАЗО, і це дало

---

¹⁹¹ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 26.

¹⁹² ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 44. Арк. 136.

¹⁹³ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 29-29 зв.

¹⁹⁴ Там само. Арк. 30.

¹⁹⁵ Там само. Арк. 32.

нам змогу порівняти два варіанти стенограми¹⁹⁶. У справі 51 представлено повний варіант стенограми її розповіді: з правками, закресленнями та деталями, що характеризують жінок з майстерні досить негативно. А точніше кажучи, демонструють певну безпорадність керівництва майстерні: «Их директором была Татьяна Тихоновна Кравченко. Организовать массу женщин было очень сложно. Кравченко приходилось ходить битой ними. Это было тогда, когда хлеб украли и мешки потащили. Кроме того, что нам было физически тяжело выполнять свои обязанности, то приходилось переживать и морально, но, товарищи, нет такой работы, которая не вознаграждала»¹⁹⁷.

Харламова щодо складнощів у перевихованні жінок з цієї майстерні: «Днем они работали, а вечером по каждой группе не уследишь – они ходили по базару, ходили погулять на вечера. Я узнавала об этом и на следующий день разговаривала с ними, порой приходилось уговаривать их, как матери, временами плакала вместе с ними, когда они открывали свою душу, а иногда приходилось и ругать, а ругать я тоже мастерица»¹⁹⁸.

Свою розповідь вона, як звично, завершила на оптимістичній ноті, наголосивши на тому, що вони виправились: «После раскаяния, они пытались зажать свои раны и работали, а потом шли учиться»¹⁹⁹. Під опис Харламової могли потрапити як жінки, що займались проституцією, так і ті, хто після роботи не йшов вчитися, так, як це мала робити справжня «нова людина», а проводив свій вільний час на власний розсуд.

Однією з головних відмінностей у спогадах робітників та робітниць є не лише теми, які вони обговорювали, але й особи про яких вони розповідали. Якщо робітники зосереджувались на історіях про передовиків та ударників й дуже рідко виринали згадки про їхні родини, то жінки-робітниці, навпаки, не залишали особисті історії поза увагою. Хоча, звичайно, про свої сім'ї робітниці розповідали значно менше, аніж про свою роботу.

---

¹⁹⁶ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 44. Арк. 145; ДАЗО. Ф. 995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 29-32.

¹⁹⁷ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 30.

¹⁹⁸ Там само. Арк. 33.

¹⁹⁹ Там само.

Варто зазначити, що під час вечора спогадів ведучий та учасниці ставили доповідачкам уточнюючі запитання. І деякі з них були своєрідним критерієм успішності та правильності поведінки робітниць. Таким, наприклад, було питання, чи навчається робітниця²⁰⁰. «Нова людина», окрім наднормової праці та участі в різноманітних заходах, також мала активно вчитися. Робітниці неодноразово згадують, де вони навчалися або ж, які курси організовували. Зразково-правильним є приклад однієї з робітниць, яка вчилася і сама організовувала навчання для інших: закінчила курси Червоного хреста, потім вчилася в партшколі, у вечірньому комуністичному університеті²⁰¹, організовувала 3-місячні курси для домогосподарок. Після закінчення цих курсів робітниці могли працювати за прилавком²⁰². Інші запитання, що ставились робітницям, стосувались кількості жінок, яких вони мобілізували на прорив на греблі²⁰³, кількості разів їх преміювання тощо²⁰⁴.

Цікавою є індивідуальна бесіда з Женею Романько. Свою роботу на будівництві вона розпочала каменоломом, але з часом стала бригадиром. Про Романько розповідали інші робітники на вечорах спогадів. Вона також збирала спогади дніпробудівців і зрештою, – розповідала свою історію про будівництво гідроелектростанції під час індивідуальної бесіди зі Степановою. Народилася в сім'ї слюсаря-машиніста в Брянській губернії; її родина у 1920 р. переїхала на Донбас. Причиною цього Романько називає голод, «не було хліба»²⁰⁵. Варто наголосити, що про цей голод в той час знали й говорили відкрито і на радянських теренах, і за кордоном, на відміну від подій 1932–1933 рр. Тому ця згадка не є помилкою Романько: вона не зачепила забороненої теми.

Романько була не пересічною робітницею, а керівником: очолювала першу жіночу бригаду. Романько, як і робітниці, що виступали на жіночому вечорі спогадів, відзначила спершу здивування та негативне ставлення

²⁰⁰ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 20.

²⁰¹ Там само. Арк. 26 зв.

²⁰² ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 28.

²⁰³ Там само. Арк. 27.

²⁰⁴ Там само. Арк. 43.

²⁰⁵ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 46. Арк. 34.

чоловіків до праці жінок. Але наголосила на ударній праці робітниць, завдяки якій вдавалося змінити думку чоловіків. Як підтвердження, Романько розповідає різні історії про свою роботу на будівництві. Зокрема, перший робочий день своєї бригади по укладці бетону вона описувала таким чином: «Мы вышли с песнями, со смехом. Нас обступили все американцы, все рабочее «смотреть, как бабы топчут бетон. Мы ни на кого не обращали внимания, а продолжали работать. В среднем мы получили 100% выполнения программы»²⁰⁶. Цей уривок, здавалося б, дуже загальний, однак у ньому чітко зроблений наголос на ставленні чоловіків щодо роботи жінок і неоднозначному сприйнятті їхньої роботи на будівництві.

Це характеризує Романько як «нову радянську жінку», члена партії, яка зуміла не лише сама успішно працювати, але й зорганізувала на роботу інших робітниць, в тому числі й безпартійних, а також керувала бригадою чоловіків. За її словами, до цієї бригади входили колгоспники, які відставали у виконанні термінів робіт, а також там були «класово-ворожі настрої»: «...они не понимали цель нашего производства, им нужно было только одно – заработать деньги, и больше ни о чем они не думали»²⁰⁷.

Деякі моменти з розмови суперечили тому, що говорили про неї інші робітники на вечорах спогадів. Наприклад, одна з робітниць розказувала, що одного разу Романько мала конфлікт зі своєю жіночою бригадою і її хотіли звідти виключити через те, що вона «много говорила, хотя мало работала»²⁰⁸, але преміювали здебільшого її, а не робітниць з її бригади, які працювали більше за неї²⁰⁹. Зрозуміло, що сама Романько наголошувала на дружній атмосфері у своєму колективі. Інша розбіжність стосувалася її здоров'я: про неї говорили, що вона мала проблеми зі здоров'ям²¹⁰. Натомість, Романько

²⁰⁶ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 46. Арк. 37.

²⁰⁷ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 46. Арк. 39.

²⁰⁸ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 51. Арк. 36.

²⁰⁹ Там само. Арк. 36.

²¹⁰ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 50. Арк. 21.

говорила, що великих проблем не було, а лікувалася вона після травмувань та від «упадку сил»²¹¹.

Наступна тема, яка була піднята під час розмови, стосувалась іноземців, а саме американців. Романько детально розповідає про те, як її бригада одного разу ходила до них на обід. Це ж питання згадувалось і на вечорах спогадів, про що вже йшлося вище. Романько акцентує увагу на манері спілкування радянських робітниць з іноземцями. Поведінку своєї бригади вона представляє зразковою: робітниці «не зраджують» комуністичних ідеалів та не потрапляють під вплив представників капіталістичного світу, а, навпаки, їм навіть трохи вдається перевиховати американців, змінити їхню девіанту поведінку. Наприклад, Романько відмовилась від алкоголю, що був на столі. І на додачу до цього, вона переконала іноземців взагалі прибрати його і не пити при робітницях²¹². Такий опис цілком відображає зміст тогочасних антиалкогольних кампаній в СРСР.

Після обіду були танці, описуючи які, Романько теж робить правильні ремарки: «танцевали, но не фокстрот»²¹³. Ремарка щодо фокстроту тут зовсім не випадкова, оскільки танець, що з'явився в США в 1914 р., як проголошувала радянська ідеологія у 1920-х – на початку 1930-х рр., був танцем «буржуазної» Європи та доби непу²¹⁴. Тож через ретрансляцію пропагандистських постулатів, Романько представляє себе і свою бригаду як справжніх пролетарів, що не лише добре працюють, але й залишаються вірними своїм радянським цінностям і під час спілкування з іноземцями. Відносини своєї жіночої бригади з іноземцями Романько характеризує виключно як дружні, «без ухаживаний со стороны американцев»²¹⁵. Очевидно, що ця тема могла неодноразово обговорюватися серед радянських робітників та обростала плітками.

---

²¹¹ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 46. Арк. 46, 42.

²¹² Там само. Арк. 45

²¹³ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 46. Арк. 45.

²¹⁴ Клименко О.М. «Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр.». Київ, 2019. С. 193.

²¹⁵ ДАЗО. Ф. Р-995. Оп. 28. Спр. 46. Арк. 45.

Тож, у спогадах робітниць, що лунали на вечорі спогадів та з уст Жені Романько, постає образ «нової людини», а саме радянської жінки, якій притаманні такі основні риси: вона активно бере участь в соціалістичному будівництві, маючи право на працю на рівні з чоловіками, бореться за втілення цього права в життя, виявляє «шкідницькі елементи» і пильнує, щоб ніхто не зашкодив будівництву соціалізму. У споминах основна увага зосереджена на власній роботі і соціалістичному будівництві, згадки про сім'ю, а саме про дітей, є небагаточисельними, але їх все ж більше, ніж у спогадах чоловіків.

Робітників-чоловіків представлено узагальнюючим образом як таких, хто не допускає жінок до «чоловічої» роботи та не відразу вірить у їхні здібності. У спогадах робітників про соціалістичне будівництво, уособленням якого було конкретно будівництво Дніпрогесу, представлено постання «нової людини», яка вчилася говорити про себе «правильно»: про своє минуле, про роботу, колектив, у якому працювала. Все це мало бути вплетено в канву історії символу перших сталінських п'ятирічок.

У розповідях робітників на вечорах спогадів про будівництво гідроелектростанції, чітко відображено, як робітники намагаються представити себе «новими людьми». Роблять це робітники, коли описують суспільство, в якому жили, поділяючи населення на дві протилежні категорії: ми (радянські робітники) – вони («колишні», «куркулі», «шкідницькі елементи», іноземці та інші). Зібрані спогади дніпробудівців, окрім фактажу, також вміщали згадки про їхнє повсякденне життя та всю палітру пропагандистської машини на зламі 1920-х – 1930-х рр.

Спомини жінок про будівництво Дніпрогесу демонструють насамперед, як відбувалося постання «нової радянської жінки». У розповідях робітниць представлено «нову жінку», яка не просто бере активну участь у соцбудівництві, але й працює на рівні з чоловіками, прагне освоїти традиційно чоловічі професії. Розповідаючи про індустріалізацію, жінки дещо змістили акценти: історія особистого життя вплітається в історію колективу, країни загалом, а не пропускається, як це робили чоловіки-робітники на вечорах

спогадів. Стиль та тематика, що відрізняють жіночий вечір спогадів від інших, водночас роблять його схожим на індивідуальні бесіди. В обох випадках, оповідачі нарешті говорять про себе, а не лише про роботу, будівництво, колектив.

Спогади робітниць показують різницю між споминами чоловіків та жінок, а також демонструють образ «нової радянської жінки». Робітниці менше акцентували увагу на технічних деталях будівництва, а водночас включали до оповіді згадки про свій одяг, сім'ю, дітей, навчання, тобто більше, ніж чоловіки, розказували про себе. Але у центрі спогадів жінок все ж була праця.

Розповідаючи про свою працю, робітниці постійно наголошували на тому, що чоловіки негативно ставилися до їхньої роботи на будівництві та до освоєння жінками властиво чоловічої роботи. Однак наприкінці оповідей жінки зазвичай наголошували, що завдяки їхнім швидким темпам виконання планів чоловіки все ж змінювали свою думку про них.

ВИСНОВКИ

Форсований розвиток важкої індустрії у Запоріжжі на тлі явної ресурсної незабезпеченості соціальної сфери міста привело не тільки до маргіналізації населення на початковому етапі будівництва Дніпрокомбінатбуду, а й викликало диспропорції між чисельністю робітничих мас і розвитком інфраструктури.

Характерною рисою процесу побудови Запорізького промислового комплексу була плинність кадрів. У ці роки основною причиною плинності кадрів був пошук людей кращого заробітку, умов життя та заманювання людей за допомогою пропаганди на будівництво нових об'єктів. Надалі своє бажання звільнитися робочі пояснювали важкими умовами праці та побуту. Найбільше плинність спостерігалася серед молоді, яка через невлаштованості побуту і низьких заробітків перебувала в постійному пошуку більш сприятливого місця роботи.

Характерною особливістю організації праці на будівельному майданчику було переважання ручної праці і низький рівень механізації основних видів робіт, з огляду на повільного впровадження в виробництво нової техніки. Головною особливістю роботи радянських підприємств була: штурмівщина; неритмічність через невчасні поставки сировини, матеріалів і комплектуючих виробів; частих поломок обладнання, що могли призводити аж до нещасних випадків.

Будівничим досить часто доводилося працювати понаднормово – для того, щоб виконати план. Авральний ритм роботи приводив до випуску велику кількість браку. Переважання заходів морального заохочення на шкоду матеріального стимулювання не приводило до бажаних результатів.

Чисельність населення Запорізького промислового комплексу росла надзвичайно швидко. Житлову зону, що виросла навколо містоутворюючого підприємства, мала ряд гострих проблем. Це був конгломерат житлових ділянок, що склалися з бараків і землянок, в кращому випадку, – з

невпорядкованих капітальних будинків. Останніх було вкрай мало. Основна частка коштів вкладалася в Дніпровське будівництво.

Однак не можна не відзначити і того, що життя запорізьких будівників змінилася в кращу сторону. Ці зміни стали проявлятися з кінця 1934 – початку 1935 рр.. Це пов'язано з тим, що працювати міський транспорт – це дозволило будівникам легше долати відстані. Відбулися якісні зміни в харчуванні робітників. Все це в сукупності позитивно позначилося на буднях запорізьких робітників.

Причини недостатнього рівня розвитку соціальної інфраструктури та пов'язаних з ними проблем полягали в прискореному збільшенні виробничого населення Запоріжжя. Для створення інфраструктури, яка б задовольняла повністю потреби населення, були потрібні роки, але сталінська стратегія форсованої індустріалізації на Дніпровському будівництві мала на увазі розвиток металургійного комбінату. Завдання соціального плану відкладалися на невизначений термін.

Маргіналізації населення сприяла вкрай високий ступінь плинності кадрів, а також часте порушення трудової дисципліни: прогули і запізнення, також мало місце бути розкрадання, навмисне або випадкове псування техніки та майна, а також «дезертирства».

В якості адміністративного методу боротьби застосовувалося розгляд справ порушників на партійних зборах, засіданнях партбюро і заводського профспілкового комітету, за підсумками яких виносилися догану або сувору догану. В якості матеріального покарання використовувався переклад порушника на менш оплачувану роботу, догана в газетах, звільнення з роботи. Упор на виховно-роз'яснювальну роботу з несвідомими членами колективу не приводив до викорінення порушень трудової дисципліни на заводі.

Швидке демографічне зростання, інтенсивні міграції, формування диспропорцій між чисельністю виробничого населення і ступенем розвитку соціальної інфраструктури міста, зростання маргіналізованих верств населення

були характерними рисами розвитку повсякденного життя Запорізького промислового комплексу у кінці 1920-х – 1930-х рр.

Опрацювавши усні та письмові розповіді будівельників, вони поділяли населення на дві категорії: «ми» (радянські робітники) та «вони» (іноземці, «куркулі», «шкідницькі елементи», «колишні» та інші). У такий спосіб робітники підкреслювали своє відчуження від «ворожих» радянському устрою елементів.

Спогади робітниць показують різницю між споминами чоловіків та жінок, а також демонструють образ «нової радянської жінки». Робітниці менше акцентували увагу на технічних деталях будівництва, а водночас включали до оповіді згадки про свій одяг, сім'ю, дітей, навчання, тобто більше, ніж чоловіки, розказували про себе. Але у центрі спогадів жінок все ж була праця.

Розповідаючи про свою працю, робітниці постійно наголошували на тому, що чоловіки негативно ставилися до їхньої роботи на будівництві та до освоєння жінками властиво чоловічої роботи. Однак наприкінці оповідей жінки зазвичай наголошували, що завдяки їхнім швидким темпам виконання планів чоловіки все ж змінювали свою думку про них.

Щодо іноземних спеціалістів, то вони відігравали важливу роль у розбудові важливого стратегічного об'єкта СРСР – Дніпрокомбінатбуд. Досить часто від іноземних спеціалістів та інженерів вимагалася не тільки висока кваліфікація, знання технологій, але й вони ще повинні були адаптуватися до радянських методів організації праці и побуту. Це не завжди виходило, що могло призводити до конфліктів та розбіжностей у поглядах на будівництво промислових споруд. Часто негативне ставлення радянських робітників до іноземних колег могло посилюватися відчутною різницею в умовах життя, оскільки іноземні робітники були набагато краще забезпечені, ніж радянські будівники.

В цілому повсякденність Дніпрокомбінатбуду багато в чому повторювала загальні тенденції розвитку країни, хоча й мала свої специфічні риси, що виявилися в особливій соціально-психологічній та матеріально-побутовій

сторони. Останні були багато в чому характерні для міст-новобудов Радянського Союзу. Життя в екстремальній обстановці вимагало граничного напруження сил. Підірвати здоров'я при цих обставинах було просто, відновити – практично неможливо. Побут був близький до похідних умов і змушував робітників виробити відповідні форми пристосування, закрити очі на дискомфорт і проявляти винахідливість. Життя в перенаселених бараках позбавляла будівельників приватних куточків затишку, в яких можна було сховатися від тяжких робітничих буднів. Будівникам були потрібні додаткові зусилля для того, щоб подолати побутову невлаштованість, конфлікти, втома від важкої фізичної праці, а також широко поширені пияцтво і злочинство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Неопубліковані джерела

Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО)

1. Протоколи совещания ответработников Днепростроя, сведения о личном составе. Главком Управлении Днепростроя // ДАЗО. Ф.П. 149 (Дніпробудівський районний комітет КП(б)У). Оп. 1. Спр. 3. 281 арк.
2. Доклад для председателя ВСНХ СССР о реорганизации аппарата Днепростроя, приказы и распоряжения глав. инженера Днепростроя по вопросу сметы для Днепростроя // ДАЗО. Ф.П. 149 (Дніпробудівський районний комітет КП(б)У). Оп. 1. Спр. 6. 277 арк.
3. Протокол 1-й общестроительной конференции рабочих и служащих Днепростроя // ДАЗО. Ф.П. 149 (Дніпробудівський районний комітет КП(б)У). Оп. 1. Спр. 5. 393 арк.
4. Приказы и распоряжения главного инженера Днепростроя, протоколы заседаний комиссии при Главэлектро по вопросу сметы для Днепростроя. Протоколы, докладные записки, списки административно-технического персонала и служащих Днепростроя // ДАЗО. Ф.П. 149 (Дніпробудівський районний комітет КП(б)У). Оп. 1. Спр. 6. 277 арк.
5. Постановление Коллегии КК РКИ СССР о Днепрострое. Протоколы заседаний бюро РПК Днепростроя // ДАЗО. Ф.П. 149 (Дніпробудівський районний комітет КП(б)У). Оп. 1. Спр. 42. 399 арк.
6. Отчет Днепростроевского бюро партколлектива // ДАЗО. Ф.П. 149 (Дніпробудівський районний комітет КП(б)У). Оп. 1. Спр. 53. 43 арк.
7. Приказы по управлению Днепростроя. Номенклатура должностей ОПК и РПК. Списки ответработников и служащих Днепростроя // ДАЗО. Ф.П. 149 (Дніпробудівський районний комітет КП(б)У). Оп. 1. Спр. 64. 192 арк.

8. Протоколы заседаний бюро РК КП(б)У Днепростроя // ДАЗО. Ф.П. 149 (Дніпробудівський районний комітет КП(б)У). Оп. 1. Спр. 127. 206 арк.
9. Протоколы и выписки из протоколов заседаний бюро РК КП(б)У Днепростроя // ДАЗО. Ф.П. 149 (Дніпробудівський районний комітет КП(б)У). Оп. 1. Спр. 170. 117 арк.
10. Стенографический отчет Райпартконференции Днепростроя // ДАЗО. Ф.П. 149 (Дніпробудівський районний комітет КП(б)У). Оп. 1. Спр. 176. 221 арк.
11. Пленум Днепростроевского РПК. 20 июля 1930 // ДАЗО. Ф.П. 149 (Дніпробудівський районний комітет КП(б)У). Оп. 1. Спр. 182. 123 арк.
12. Докладная записка Косиору о ходе строительства на Днепрокомбинате // ДАЗО. Ф.П. 149 (Дніпробудівський районний комітет КП(б)У). Оп. 1. Спр. 193. 2 арк.
13. Стенографический отчет райпартконференции Днепростроя // ДАЗО. Ф.П. 149 (Дніпробудівський районний комітет КП(б)У). Оп. 1. Спр. 242. 255 арк.
14. Списки, характеристики и автобиографии на представленных к награде в дни выпуска «ДнепроГЭС» с буквы «Б» по «К» // ДАЗО. Ф.П. 149 (Дніпробудівський районний комітет КП(б)У). Оп. 1. Спр. 333. 124 арк.
15. Директивные указания Днепропетровского обкома КП(б)У о партработе и строительства в г. Запорожье // ДАЗО. Ф.П. 149 (Дніпробудівський районний комітет КП(б)У). Оп. 1. Спр. 341. 144 арк.
16. Списки секретарей ячеек, руководящего состава Днепростроя. Сводки и рапорты в РПК о реализации госзаема 2-й пятилетки // ДАЗО. Ф.П. 149 (Дніпробудівський районний комітет КП(б)У). Оп. 1. Спр. 353. 208 арк.
17. Стенограмма пленума Райкома Днепровского объединенного строительства // ДАЗО. Ф.П. 149 (Дніпробудівський районний комітет КП(б)У). Оп. 1. Спр. 383. 42 арк.
18. Смета на постройку Днепровской гидростанции на 1928/29 бюджетный год. // ДАЗО. Ф.Р. 995 (Будівництво Дніпровського промислового комбінату «Дніпрокомбінатбуд» Народного комісаріату важкої промисловості СРСР). Оп. 2. Спр. 53. 29 арк.

19. Отчет о работе редакции «История Днепрогэс», переписка с редакцией «История заводов» об уточнении плана издания, о сокращении сроков работы и другим вопросам по написанию и изданию книги «История Днепрогэс». ДАЗО. Ф.Р. 995 (Будівництво Дніпровського промислового комбінату «Дніпрокомбінатбуд» Народного комісаріату важкої промисловості СРСР). Оп. 28. Спр. 2. 60 арк.
20. Протоколы и выписки из них совещаний секретариата Всеукраинской редакции «История фабрик и заводов» и переписка с последней по вопросам написания и издания книги «История Днепрогэс», списки и справки сотрудников редакции «История Днепрогэс». ДАЗО. Ф.Р. 995 (Будівництво Дніпровського промислового комбінату «Дніпрокомбінатбуд» Народного комісаріату важкої промисловості СРСР). Оп. 28. Спр. 6. 127 арк.
21. Планы отдельных глав книги и протокол заседания авторской группы книги «История Днепрогэс» совместно с заведующим Архивного управления о помощи в подборе архивных материалов для авторов «История Днепрогэс». ДАЗО. Ф.Р. 995 (Будівництво Дніпровського промислового комбінату «Дніпрокомбінатбуд» Народного комісаріату важкої промисловості СРСР). Оп. 28. Спр. 12. 60 арк.
22. План работы редакции на сентябрь месяц и рецензии на рукопись глав книги «История ДнепроГЭСа» // ДАЗО. Ф.Р. 995 (Будівництво Дніпровського промислового комбінату «Дніпрокомбінатбуд» Народного комісаріату важкої промисловості СРСР). Оп. 28. Спр. 14. 33 арк.
23. Черновой экземпляр главы «Плотина» В. Кузьмича. ДАЗО. Ф.Р. 995 (Будівництво Дніпровського промислового комбінату «Дніпрокомбінатбуд» Народного комісаріату важкої промисловості СРСР). Оп. 28. Спр. 25. 158 арк.
24. Стенограммы воспоминаний и автобиографии участников строительства днепростроя с приложением фотографий. ДАЗО. Ф.Р. 995 (Будівництво Дніпровського промислового комбінату «Дніпрокомбінатбуд» Народного комісаріату важкої промисловості СРСР). Оп. 28. Спр. 37. 148 арк.

25. Воспоминания участников строительства Днепростроя. ДАЗО. Ф.Р. 995 (Будівництво Дніпровського промислового комбінату «Дніпрокомбінатбуд» Народного комісаріату важкої промисловості СРСР). Оп. 28. Спр. 38. 167 арк.
26. Черновики воспоминаний и автобиографии участников строительства Днепростроя. Списки сотрудников редакции «История Днепрогэс». ДАЗО. Ф.Р. 995 (Будівництво Дніпровського промислового комбінату «Дніпрокомбінатбуд» Народного комісаріату важкої промисловості СРСР). Оп. 28. Спр. 41. 104 арк.
27. Стенограммы вечеров воспоминаний участников строительства Днепрогэс. ДАЗО. Ф.Р. 995 (Будівництво Дніпровського промислового комбінату «Дніпрокомбінатбуд» Народного комісаріату важкої промисловості СРСР). Оп. 28. Спр. 42. 91 арк.
28. Стенограммы вечеров воспоминаний участников строительства. ДАЗО. Ф.Р. 995 (Будівництво Дніпровського промислового комбінату «Дніпрокомбінатбуд» Народного комісаріату важкої промисловості СРСР). Оп. 28. Спр. 43. 116 арк.
29. Стенограмма воспоминаний участников строительства Днепростроя. ДАЗО. Ф.Р. 995 (Будівництво Дніпровського промислового комбінату «Дніпрокомбінатбуд» Народного комісаріату важкої промисловості СРСР). Оп. 28. Спр. 44. 169 арк.
30. Стенограммы вечеров воспоминаний участников строительства. ДАЗО. Ф.Р. 995 (Будівництво Дніпровського промислового комбінату «Дніпрокомбінатбуд» Народного комісаріату важкої промисловості СРСР). Оп. 28. Спр. 45. 92 арк.
31. Воспоминания участников строительства Днепростроя (черновики). ДАЗО. Ф.Р. 995 (Будівництво Дніпровського промислового комбінату «Дніпрокомбінатбуд» Народного комісаріату важкої промисловості СРСР). Оп. 28. Спр. 46. 50 арк.

32. Стенограммы вечеров воспоминаний участников строительства. ДАЗО. Ф.Р. 995 (Будівництво Дніпровського промислового комбінату «Дніпрокомбінатбуд» Народного комісаріату важкої промисловості СРСР). Оп. 28. Спр. 46 а. 121 арк.
33. Стенограмма воспоминаний красных партизан о борьбе за установление советской власти на Запорожье. ДАЗО. Ф.Р. 995 (Будівництво Дніпровського промислового комбінату «Дніпрокомбінатбуд» Народного комісаріату важкої промисловості СРСР). Оп. 28. Спр. 47. 124 арк.
34. Стенограммы вечеров воспоминаний о ходе сооружения плотины. ДАЗО. Ф.Р. 995 (Будівництво Дніпровського промислового комбінату «Дніпрокомбінатбуд» Народного комісаріату важкої промисловості СРСР). Оп. 28. Спр. 50. 64 арк.
35. Стенограмма вечера воспоминаний женщин, участниц строительства Днепростроя. ДАЗО. Ф.Р. 995 (Будівництво Дніпровського промислового комбінату «Дніпрокомбінатбуд» Народного комісаріату важкої промисловості СРСР). Оп. 28. Спр. 51. 77 арк.
36. Список руководителей Днепростроя, награжденных орденами Союза СССР // ДАЗО. Ф.Р. 995 (Будівництво Дніпровського промислового комбінату «Дніпрокомбінатбуд» Народного комісаріату важкої промисловості СРСР). Оп. 28. Спр. 55. 1 арк.
37. Доклад директора завода по итогам работы завода за 1936 год. ДАЗО. Р. 2468. (Партком тресту «Запоріжбуд»). Оп. 3. Спр. 4. 134 арк.

Опубліковані джерела

Твори державних і партійних діячів

38. Александров И.Г. Проект. Исследования. М. : ВСНХ СССР, Главэлектро, 1929. Т. 1. 280 с.
39. Александров И.Г. Проект. Сооружение. М. : ВСНХ СССР, Главэлектро, 1935. Т. 2. 283 с.

40. Винтер А.В. Электрификация нашей страны. М. : Госэнергоиздат, 1956. 278 с.

41. Лейбензон С.А. Днепропеталь. История и передовой опыт завода. М. : Металлургиздат, 1958. 55 с.

Публікації документів та матеріалів

42. Днепровская гидроэлектростанция имени В.И. Ленина : сб. документов и материалов. 1920–1980. / уклад. : Л.Ф. Крупина и др. Днепропетровск : Промінь, 1980. 250 с.

43. Первенец индустриализации страны – Днепрогэс имени В.И. Ленина : сб. док. о строительстве Днепрогэса имени В.И. Ленина 1926–1932 гг. / уклад. С.В. Гринько, П.Т. Кривчик, П.К. Чебаненко, И.П. Щербак. Запорожье : Запорожское книжно-газетное изд-во, 1960. 288 с.

Статистичні джерела

44. Народне господарство УСРР : Статистичний довідник. К. : Народне господарство та облік, 1935. 664 с.

45. Народное хозяйство Запорожской области. (Статистический сборник) / уклад. Д. Енютина. Сталино : Госстатиздат, 1961. 231 с.

46. Соціалістичне Запоріжжя. Цифри і факти. (Статистичний довідник). / уклад. І.Ф. Воробйова. Запоріжжя : Комунар, 1959. 214 с.

47. УРСР в цифрах. (Статистичний довідник) / уклад. О.М. Асаткіна. Х. : Держвидав, 1936. 744 с.

Літературні та публіцистичні твори

48. Вейде Б. Записки будівельника (1908–1935) / упоряд. Н. Швайба / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України – Запорізьке відділення, Східний ін-т українознавства ім. Ковальських, Запорізьке наук. т-во ім. Я. Новицького, Запорізький нац. ун-т. К., 2012. 140 с.

49. Гладков Ф.В. Письма о Днепрострое. Очерки. М. : Недра, 1931. 114 с.

50. Мальований С. Класовий ворог на Дніпрельстані. Харків : ДВОУ Український робітник, 1931. 48 с.

51. Філянський М. На Дніпрельстан. Харків : Держ. вид-во України, 1930. 111 с.

Періодика

52. Червоне Запоріжжя: Щоденна газета Запорізького Окружкома КП(б)У, Окрпрофради та Окрвиконкома. 1928–1934 рр.

ЛІТЕРАТУРА

Посібники, довідники

53. Бойко О. Індустріалізація. Довідник з історії України / упоряд. І. Підкова, Р. Шуст. К. : Видавничий центр «Академія», 2001. С. 221.

54. ГОЭЛРО. *Большая советская энциклопедия*. М. : Сов. Энциклопедия, 1972. Т. 7. С. 564–565.

55. Днепрогэс. *Большая советская энциклопедия*. М. : Сов. Энциклопедия, 1972. Т. 8. С. 1080.

56. Дніпрогес : ювілейний проспект, присвячений 75-річчю Дніпровської гідроелектростанції. Запоріжжя : Дике Поле, 2007. 28 с.

57. Запорізький обласний державний архів та його філіал у м. Мелітополі : путівник. К. : Наук. думка, 1968. 296 с.

58. История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. К. : Глав. ред. УСЭ, 1981. 726 с.

59. Історія рідного краю (Запорізька область) : 1914–1939. Підручник для 10 класу середньої загальноосвітньої школи / упоряд. Ігнатуша О.М., Ткаченко В.Г., Турченко Г.Ф. Запоріжжя : Прем'єр, 2006. 160 с.

60. Клименко Н.В. Запорожье. Путеводитель-справочник. Днепропетровск. Промінь, 1976. 128 с.

Дисертації та автореферати дисертацій

61. Гогохія Н.М. Українське радянське місто 1929–1938 рр.: історико-соціальний аналіз: дис. ... канд. наук: 07.00.01. Луганськ, 2003. 211 с.

- 62.Ігнатуша О.О. Іноземні спеціалісти на будівництві Запорізького індустріального комплексу (20–30-ті рр. ХХ ст.) : дисертація на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук : 07.00.01 – історія України. Запоріжжя, 2012. 266 с.
- 63.Касьянов Г.В. Інтелігенція Радянської України 1920-х – 1930-х років : соціально-історичний аналіз : дисертація док. іст. наук : 07.00.02 – історія України. К., 1993. 379 с.
- 64.Клименко О.М. «Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-х – 1930-х рр.» : дисертація на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України. К., 2019. 250 с.
- 65.Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2013. 210 с.
- 66.Ткаченко В.Г. Робітники металургійної промисловості України в період формування адміністративно-командних методів управління економікою (друга половина 20-х – 30-ті роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.02 – Історія України. Запоріжжя, 1993. 22 с.
- 67.Трубенко О.М. Матеріальне становище та умови праці робітників України (друга половина 1920-х рр. – початок 1930-х рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2000. 209 с.

Монографії та статті

- 68.Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження. К. : Пенмен, 2017. 768 с.
- 69.Борисенко М.В. Житло та побут міського населення України у 20–30-ті рр. ХХ ст. К. : ВД «Стилос», 2009. 355 с.
- 70.Боруля В.Л. Сказание о Днепрострое. М. : Политиздат, 1969. 112 с.
- 71.Бранденбергер Д. «Людам не подобається марксистський аналіз...»: початки радянського культу героїв і героїзму. Ч.1. / пер. Свято Р., наук. ред. Лаас Н.

72. Вакшина А. Історія будівництва та реконструкції Дніпрогесу (20-ті рр. ХХ – початку ХХІ ст.) : Молода наука : зб. праць аспірантів і студентів історичного факультету ЗНУ. Запоріжжя : ЗНУ, 2010. Вип. 1. С. 33–35.
73. Васильченко К.Б. Огни Днепростроя. К. : Мистецтво, 1980. 175 с.
74. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). Колективна монографія. Т. 1. Відповідальний редактор В. Смолій. К. : Інститут історії України НАН України, 2013. 750 с.
75. Волова Л.А. Александровск-Запорожье. Очерки истории города. Запорожье : Запорозька Січ, 1997. 188 с.
76. Вороніна М. Більшовицький емансипаційний експеримент у 1920-х рр. / Українські жінки у горнилі модернізації. Під заг. ред. О. Кісь. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. С. 106–130.
77. Вульфович М., Рыльский Ю. Днепроспецталь: страницы истории. Становление. 1931-1941 : (Хроника событий). Запорожье : Арт – Пресс, 2002. 235 с.
78. Дель О. От иллюзии к трагедии: немецкие эмигранты в СССР в 1930-е гг. М., 1997. 147 с.
79. Ефремцев Г.П., Кирьянов Ю.И., Кисленко И.С. Всесоюзная конференция по истории фабрик и заводов // Вопросы истории. 1984. № 1. С.147–148.
80. Енергетики: жизнь замечательных людей / уряд. Л.В. Прохорова. Запорожье : Дикое Поле, 2012. 120 с.
81. Это наша с тобой биография / уряд. В.А. Лейбензон, В.Н. Кренделева. Запорожье : Тандем, 2000. 303 с.
82. Гарин В.П. Первый год ДГЭС им. Ленина. Ленинская ДнепроГЭС. 1993. №1. С. 7–9.
83. Гиммельфарб А.М. Встречи на Запорожье. Днепропетровск : Промінь, 1980. 142 с.
84. Голдман В.З. Женщины у проходной: гендерные отношения в советской индустрии (1917–1937 гг.). М. : РОССПЭН, 2010. 358 с.

- 85.Гудзенко П.П. Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу 1921–1937 (на матеріалах Української РСР). К., 1980. 339 с.
- 86.Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. К. : Либідь, 1991. 340 с.
- 87.Журавлев С.В., Мухин М.Ю. Крепость социализма. Повседневность и мотивация труда на советском предприятии 1928–1938 гг. М. :РОССПЭН, 2004. 240 с.
- 88.Журавлев С.В. «Маленькие люди» и «большая история»: иностранцы московского Электростанции в советском обществе 1920–1930-х гг. М. : РОССПЭН, 2000. 352 с.
- 89.Журавлев С.В. Феномен «Истории фабрик и заводов»: горьковское начинание в контексте эпохи 1930-х годов. М. : ИРИ РАН, 1997. 215 с.
- 90.Зак Л.М. Большое и важное дело // Наш современник. 1957. № 1. С. 308–330.
- 91.Завод новых металлургических процессов / упоряд. К.С. Ельцов, Н.В. Стеценко, Г.М. Бородулин. Днепропетровск : Промінь, 1976. 95 с.
- 92.Запорожье и запорожцы: научно-популярное издание / упоряд. Н. Кузьменко, Н. Михайлова. Запорожье : Тандем, 2005. 336 с.
- 93.Запорожский индустриальный комплекс / упоряд. В.И. Петрыкина, И.И. Шевченко. Днепропетровск : Промінь, 1975. 272 с.
- 94.Запорожсталь. История фабрик и заводов / упоряд. П.Д. Омеляненко, В.Б. Репин, И.В. Веретельник. Днепропетровск : Промінь, 1973. 255 с.
- 95.Зелена А. Повсякденне життя будівельників Дніпробуду // Молода наука: зб. праць аспірантів і студентів історичного факультету ЗНУ. Запоріжжя: ЗНУ, 2010. Вип.1. С. 37–39.
- 96.Зусман Л., Левин А. Днепропетровск. М. : Государственное научно-техническое издательство Москва–Ленинград, 1931. 67 с.
- 97.Ибатулин И. От Днепростроя к Днепрогэсу. Харків : Энергоиздат, 1932. 144 с.
- 98.Измозик В., Лебина. Н. Петербург советский: «новый человек» в старом пространстве 1920–1930-е гг. СПб., 2010. 248 с.

99. Ігнатуша О.М. Американське представництво на Дніпробуді. Документи і матеріали // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна ХХ ст. Вип. 1. Запоріжжя, РА «Тандем-У», 1998. С. 47–79.
100. Ігнатуша О.М. «Класовий ворог» на Дніпрельстані / О.М. Ігнатуша, О.С. Тедеев // Краєзнавство. 1994. №1–2. С. 40–43.
101. Ігнатуша О.О. Американська консультація на Дніпробуді 1927–1933 рр. // Історичні та політологічні дослідження: Науковий журнал. Донецьк. 2007. № 3–4. С. 161–165.
102. Ігнатуша О.О. Дніпробуд крізь призму мікроісторії: життєва драма американського громадянина Йосифа Маєвського // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2010. Вип. ХХУІІІ. С. 234–237.
103. Иокар Л. Живые традиции (История фабрик и заводов): Вступительная статья // Вопросы литературы. 1957. № 7. С. 103–115.
104. Кісь О.Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології // Український історичний журнал. 2012. № 2. С. 159.
105. Кобченко К. Гендерна політика радянської влади 1930-х років: між пропагандою та реальністю // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія 8 «Гендерні дослідження» / укл. М.С. Петрушкевич. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. Вип. 2. С. 56–73.
106. Козлов К. Устная история в советской гуманитаристике в 1920–1980-е гг. / У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело. Зб. наук. ст. За ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків : Видавництво, 2010. С. 103–109.
107. Колесник І. Будівники Дніпробуду в записках Бориса Вейде // Молода наука: зб. Праць аспірантів і студентів історичного факультету ЗНУ. Запоріжжя, 2010. Вип. 1. С. 98–101.

108. Кочін І.В. Індустріальний комплекс Запоріжжя : (30-ті рр. ХХ ст.) : З якої країни родом. Запоріжжя, 2011. Т.1. 607 с.
109. Кравець О.М. Книга з історії фабрик та заводів Радянської України (1921–1980). К. : Наукова думка, 1982. 200 с.
110. Куземин І.Н. Дніпровський каскад ГЭС. К. : Будівельник, 1981. 224 с.
111. Куликова Г.Б. Новый мир глазами старого. Советская Россия 1920–1930-х годов глазами западных интеллектуалов. М., 2013. 371 с.
112. Кульчицький С. Радянська індустріалізація на Донбасі: 1926–1938. К. : Інститут історії України НАН України, 2015. 122 с.
113. Кульчицький С.В. Україна між двома світовими війнами (1921–1939). К. : Альтернативи, 1999. 336 с.
114. Купенський Н. Дніпрогес очима американців. Музейний вісник №18. Запоріжжя, 2018. С. 182–192.
115. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920–1930 годы. СПб. : Летний сад, 1999. 320 с.
116. Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине / уряд. В.М. Горський, А.Т. Давидюк, В.І. Даниленко. К. : Политиздат України, 1982. 336 с.
117. Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років / Науковий редактор Л.Ю. Посохова / Передм. О.А. Коляструк; вступне слово Л.Ю. Посохової. Х. : Раритети України, 2016. 226 с.
118. Митрофанова А.В., Остапенко І.П., Рогачевська Л.С. Итоги и задачи изучения истории фабрик и заводов СССР // Вопросы истории. 1982. № 1. С. 3–17.
119. Мовчан О.М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. Інститут історії України НАН України, 2010. 312 с.
120. Нагорна Г.М. Володимир Юрезанський – літописець Дніпробуду // Краєзнавство. Запоріжжя, 2017. № 3. С. 114–117.

121. Очерки истории Запорожской областной партийной организации / уряд. И.И. Бондаренко, В.И. Ваткевич, П.И. Гарчев. Днепропетровск : Промінь, 1981. 326 с.
122. Поклад Д.П. Боротьба за розвиток металургії у роки першої п'ятирічки : Український історичний журнал. 1967. № 8. С. 103–106.
123. Реабілітовані історією (Запорізька область): Науково-документальне видання / уряд. П.П. Ребро, І.С. Дерев'яненко. Запоріжжя : Дніпровський металург, 2004. 584 с.
124. Руденко Н.С. К истории разработки проектов Запорожского промышленного комплекса : Запоріжжя в історії та культурі : тези доп. і повідомлень республ. наук. конф. Запоріжжя, 1991. С. 54–56.
125. Руденко Н.С. Разработка проектов Днепровской гидроэлектростанции им. Ленина и заводов Днепровского промышленного комбината : Вопросы истории СССР. Харьков, 1980. Вип. 5. С. 58–66.
126. Середенко М.М. Чорна Металургія України. 1917–1957. К. : Політвидав України, 1957. 137 с.
127. Скляренко Е.М. История фабрик и заводов Украинской ССР. Историография проблемы. К. : Наукова думка, 1986. 136 с.
128. Смирнова Т.М. «Бывшие люди» Советской России. Стратегии выживания и пути интеграции. 1917–1936 годы. М. : Издательский дом «Мир истории», 2003. 296 с.
129. Советская социальная политика 1920 – 1939-х годов: идеология и повседневность / Под редакцией Павла Романова и Елены Ярской-Смирновой. М. : ООО «Вариант», ЦГСПИ, 2007. 432 с.
130. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928). Колективна монографія. Т. 2. Відп. ред. С. Кульчицький. К. : Інститут історії України НАН України, 2015. 599 с.
131. Тараканова А.П. Первенець великих будов на Дніпрі. К. : Держполітвидав УРСР, 1957. 300 с.

132. Тарле Г.Я. Ранние опыты организации собирания материалов по истории фабрик и заводов // История СССР. 1959. № 2. С. 170–172.
133. Ткаченко В.Г. Будівництво «Великого Запоріжжя» в 20-30-ті роки ХХ століття : Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2003. Вип. 16. С. 221–225.
134. Ткаченко В.Г. Будівництво Запорізького індустріального комплексу: література і історія : Література і історія: Матеріали міжнародної науково-практичної конф. Ч.І. Запоріжжя, 1996. С. 118–121.
135. Ткаченко В.Г. Вплив адміністративно-командної системи на інженерно-технічні кадри металургійних підприємств Придніпров'я в 20–30-ті роки : Запоріжжя в історії та культурі : республ. наук. конф. : тези доп. і повідомл. Запоріжжя, 1991. С. 53–54.
136. Турченко Ф.Г. Запоріжжя індустріальне: історія і сьогодення. Запоріжжя : Дике Поле, 2009. 368 с.
137. Ткаченко В.Г. Побут будівельників запорізького індустріального комплексу (кін. 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2004. Вип. ХУІІІ. С. 197–204.
138. Ткаченко В.Г. Репресії 20-30-х років на промислових підприємствах Придніпров'я : «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного відродження України» : V Всеукр. конф., жовтень 1991 р. : тези доп. та повідомл. К., 1991. С. 293–294.
139. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст. нариси повсякденного життя. Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький. К. : Інститут історії України НАН України, 2012. 786 с.
140. Федоровський М.В. Чорна металургія України. К. : Політвидав України, 1960. 122 с.
141. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. М. : РОССПЭН, 2008. 328 с.

142. Фицпатрик Ш. Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века. М. : РОССПЭН, 2011. С. 146–179; 275–299.
143. Швайба Н.І. «Верные друзья – книги»: читацький простір дніпробудівця Бориса Вейде // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Наук. щорічник. Дніпропетровськ : Нац. Гірничий ун-т, 2011. Вип. 8. С. 27–31.
144. Швайба Н.І. Борис Вейде і його час / Вейде Б. Записки будівельника (1908–1935) / Упорядник Н. Швайба. К., 2012. С. 6–27.
145. Heinz II, H.L. Jack. Experiences in Russia – 1931: A Diary // H. L. Jack Heinz, II. – Pittsburgh : The Alton Press, Inc., 1932. P. 215.
146. Kotkin S. Magnetic mountain: Stalinism as a civilization. Berkely, Calif. : Univ. Of California Press, 1998. 639 p.
147. Rassweiler A.D. The generation of the power: the history of Dneprostoi. New York : Oxford University Press, 1988. 247 p.

ДЕКЛАРАЦІЯ
академічної доброчесності
здобувача ступеня вищої освіти ЗНУ

Я, Звьоскін Юрій Дмитрович, студент 2 курсу магістратури історичного факультету, спеціальності 032 історія та археологія, підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Повсякденність будівничих Запорізького промислового комплексу (1928-1941 рр.)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, що визначені у ст. 42 Закону України «Про освіту», зі змістом яких ознайомлений. Заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії.

Згоден на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності та архівування результатів проведеної перевірки.

20.12.2019

Науковий керівник

Лях С.Р.

Студент

Звьоскін Ю.Д.